

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь магістер

на тему: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДУ В РАННІЙ
ЮНОСТІ.

Виконала студентка 2 курсу, 263 група
спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія
Сухецька Аліна Олексіївна
Керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
Ольховецький С.М.
Рецензент:
доктор психологічних наук, професор
Сафін О. Д.

Умань– 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 Проблема становлення світогляду в ранній юності очима сучасних вчених.....	13
1.1 Теоретичні аспекти проблеми становлення життєвої перспективи в юнацькому віці.....	13
1.2. Особливості розвитку особистості раннього юнацького віку. Новоутвоєння юнацького віку.....	16
1.3.Становлення світогляду в ранній юності.....	21
1.4.Професійне самовизначення в ранньому юнацькому віці.....	40
Висновки до 1 розділу.....	61
РОЗДІЛ 2 Дослідження особистості в період становлення світогляду в ранній юності.....	62
2.1. Емпіричне дослідження особистості в ранній юності.....	62
2.2. Дослідження особистістих особливостей становлення світогляду в ранній юності.....	67
2.3. Особливості провідної діяльності в ранній юності і шляхи її корекції.....	78
Висновки до 2 розділу.....	83
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86

ВСТУП

Проблема світоглядного самовизначення особистості є однією з ключових у психології ранньої та зрілої юності, адже саме на цей віковий період припадає активний пошук молодою людиною цілей та сенсів власного існування, визначення свого місця у світі, переосмислення стратегічних напрямків власної життєдіяльності, позиціонування себе в системі навчальних, трудових, соціальних та ін. відносин, вирішення завдань власного майбутнього та вибудовування на цій основі подальшого життєвого шляху. При цьому, важливим у теоретичному та прикладному аспектах є виокремлення та систематизація тих психологічних передумов світоглядного самовизначення юнака, котрі змістовно визначають перебіг цього складного динамічного процесу. Цим зумовлюється актуальність пропонованої роботи.

Поетапний процес інтеграції в європейський простір та розширення інноваційних технологій, спонукають молодих людей до пошуку нових шляхів самовизначення, самореалізації та відповідних умов посилення здатності до самоєфективності особистості, що визначає успішність молодої людини в діяльності та у взаєминах із людьми. У віковій та педагогічній психології на сьогодні виникла потреба вивчення психологічних особливостей самоєфективності в юнацькому віці не на побіжному рівні, а як самостійного явища.

Актуальність даного дослідження пов'язана з розповсюдженням у сучасному суспільстві тенденції індивідуалізації у формуванні особистості. Кінцевою метою розвитку та формування індивіда сьогодні є унікальна, цілісна, повністю функціонуюча особистість, на протипагу цілям нещодавнього минулого – сформувати соціально слухняного громадянина. Відсутність глобальної ідеології, яка визначала оптимальні шляхи досягнення успішності та реалізації особистості, скеровувала в виборі майбутнього, позначилась на зміні системи цінностей: «соціальне», як глобальна цінність відійшло на другий план, його місце зайняло «особисте». Сучасна наукова позиція полягає у дослідженні особистості не як результату цілеспрямованих

впливів, а як активного начала. У зв'язку з цим необхідним стає поглиблене вивчення новітнього поняття автономізації, як прояву суб'єктності та активності особистості, яка виступає суб'єктом власного розвитку, а не лише результатом впливів інститутів соціалізації.

У сучасній вітчизняній віковій психології (Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, В.В. Давидов, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачова) юність є одним з онтогенетичних періодів розвитку людської особистості. Він знаходиться на межі підліткового віку і ранньої дорослості, займає вікові межі приблизно від 15 до 17 років, що співпадає зі старшими класами шкільного навчання, є періодом появи психічних новоутворень. [12]

Розвиток особистості в період ранньої юності має свої відмітні риси. Багато вчених указують на одну із найбільш помітних особистісних характеристик у цьому віці – властиві юнакам нетерпимість, конфліктність, агресивність, максималізм. Як відзначають сучасні вчені А.О. Реан, Л.А. Головей, І.С. Кон, Л.М. Семенюк, А.М. Прихожан та ін., від ступеня прояву цих характеристик певною мірою залежать і успішність навчання учнів у школі, і особливості їх взаємин з педагогами, батьками, однокласниками, і ефективність їх адаптації до нових умов. Нова соціальна ситуація розвитку особистості у ранньому юнацькому віці обумовлює зміни у індивідуальних особливостях особистості, внаслідок чого відбувається загострення міжособистісних стосунків.

Актуальною в період ранньої юності є проблема перебудови взаємин з дорослими. Старшокласники прагнуть звільнитися від контролю та надмірної опіки з боку батьків і вчителів, а також від установлених ними норм і порядків. У цьому процесі прийнято розрізняти домагання автономії у сфері поведінки як потреби і права самостійно вирішувати особисті проблеми, емоційної автономії як потреби і права мати власні, самостійно обрані уподобання та нормативної автономії – як потреби і права на власні норми і цінності.

У юнаків зростає рівень свідомого самоконтролю, хоча саме в цьому віці найбільше скаржаться на слабкість волі, залежність від зовнішніх впливів і

таких характерологічних рис, як капризність, ненадійність, схильність легко і безпричинно ображатися тощо. Емоційні труднощі юнаків визначаються підвищенням рівня організації і саморегуляції організму, що призводить до збільшення емоційної чутливості, водночас паралельно зростають і можливості психологічного захисту.

Вивченню проблеми реагування особистості в конфліктній ситуації присвячено численні праці закордонних і вітчизняних авторів: Г. Келмана, М.В. Сурякова, Д. Скотта, К. Томаса, Н.В. Гришиної, А.Я. Анцупова, В.М. Зазикіна, та ін. У віко вому аспекті проблему конфліктів вивчали Я.Л. Коломінський, М.І. Коцко, В.М. Комісарик, Л.І. Божович, Т.В. Драгунова, В.І. Ілійчук, О.В. Первишева. Конфлікти у ранньому юнацькому віці стали предметом досліджень А.І. Бузніка, І.С. Кона та В.Г. Ласькової. Найбільш розробленим напрямом досліджень міжособистісного конфлікту є вивчення стратегій поведінки суб'єкта в конфліктних ситуаціях. Стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тією мірою, в якій людина хоче задовольнити власні інтереси, діючи пасивно чи активно, та інтереси іншої сторони, діючи спільно чи індивідуально.

У психологічній науці інтерес до юнацького періоду життя людини виявили як зарубіжні вчені Ш. Бюлер, Ж. Піаже, Е. Еріксон, К. Левін, Х. Ремшмидт, Р. Бернс, М. Кле та ін., так і російські та українські науковці І.С. Кон, Л.І. Божович, Ю.М. Орлов, О.Т. Соколова, І.В. Дубровина, С.В. Кривцова, О.В. Мудрик, Г.А. Цукерман, А.М. Прихожан, М.М. Обозов, О.М. Клімова, Л.П. Матяш-Заяць, С.В. Походенко та ін.

На особливе становище людини в юнацький період вказують багато науковців. Це період, коли людина може пройти шлях від невпевненого, непослідовного підлітка, який домагається на дорослість, до дійсного подорослішання. Так, І.Ю. Кулагіна та В.М. Колюцький відзначають, що «ранню юність вважають третім світом, який існує між дитинством та

дорослістю. У цей час дитина, що дорослішає, стає на порозі реального дорослого життя» [1, с. 315].

При цьому в юнаків, на відміну від дорослих, як правило, немає достатнього життєвого досвіду в розв'язанні конфліктних ситуацій. Саме тому вивчення проблеми зв'язку особистісних характеристик старшокласників та вибір їх стратегій поведінки в конфлікті може потенційно допомогти юнакам в опануванні найбільш конструктивних стратегій реагування в конфлікті, адекватних конкретній ситуації, у розширенні їх поведінкового репертуару.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій засвідчує, що ситуацією морального вибору пронизаний увесь період ранньої юності, як жоден інший період онтогенезу, тому здатність старшокласника виступити свідомим та відповідальним автором власних рішень залежить від його можливості зайняти позицію активного суб'єкта життєдіяльності, пріоритетну роль у становленні якої відіграють процеси морального розвитку та саморозвитку особистості (І. Бех, М. Боришевський, І. Булах, Е. Еріксон, І. Кон, Т. Титаренко та ін.) [2].

Старший шкільний вік як “важливий проміжок часу між дитинством та зрілістю” вітчизняні й зарубіжні дослідники (Г. Абрамова, Л. Василенко, І. Дубровіна, В. Киричук, В. Коліуцький, І. Кон, І. Кулагіна, М. Савчин та ін.) розглядають як ранню юність, періодизаційні межі якої охоплюють закінчення старшого підліткового віку та початок юності (14 (15) – 16 (17) років). Наголошуючи на складності протікання цього вікового періоду, Г. Грибанова, К. Лебединська, М. Райська зазначають, що за короткий часовий проміжок старшокласник повинен піднятися з першої фази “заперечення”, що відповідає інфантильному рівню підліткового розвитку до другої фази, символами якої стають позитивні особистісні зміни, характерні для юнацького віку – формування світогляду, зростання самосвідомості, диференціація інтелектуальних інтересів, усвідомлення свого “Я”, урівноваження емоційновольової сфери, стабільність поведінкових реакцій [10]. При цьому більшість дослідників акцентує, що головною умовою морального зростання

старшокласників є подальший розвиток ціннісно-сміслової сфери моральної свідомості особистості. За певних умов психологічного розвитку, що визначається особливостями морального виховання особистості на попередніх етапах онтогенезу, моральна свідомість старшокласника може вперше досягти автономного рівня, коли моральні норми та принципи стають внутрішніми ціннісними орієнтирами дій та поведінки [5; 6; 7].

Якісних перетворень у період ранньої юності зазнає й моральна самосвідомість, що впливає на можливість особистості усвідомлювати об'єктивну необхідність і особистісний смисл моральних вимог, створювати систему власних моральних настанов і на її основі обирати доцільні форми своєї поведінки в різних ситуаціях. Розгортання динаміки цих процесів, як зазначає І. Булах, досягається завдяки змінам, що відбуваються в цьому віці зі складовими моральної самосвідомості. Якщо в самопізнанні (когнітивна складова) та емоційно-ціннісному самостановленні (емоційна складова) особистості виявляється тенденція до все більшої цілісності, самототожності, інтегрованості, а процеси саморегуляції (поведінкова складова) визначаються диференційованістю, це надає здатності старшокласнику адекватно усвідомлювати й розрізняти результати (успішні та неуспішні) власних дій, вчинків, поведінки загалом [2, с. 13 – 14].

Провідна роль у формуванні світогляду старшокласників належить ідеалам, які в цей період також зазнають трансформацій, стають більш узагальненими та уособлюються не в образі конкретної особи, як це було в підлітковому віці, а у вигляді певної системи вимог до особистісних якостей людини.

Усвідомлення плину часу спонукає юну особистість до перегляду та переосмислення як засвоєних цінностей так і вічних буттєвих (добра і зла, щастя і нещастя, значущого і незначущого, справедливості і несправедливості тощо), унаслідок чого відбувається закономірний процес особистісного розвитку. Періодом “переоцінки цінностей” Б. Ніколаїчев також вважає ранню юність, коли в кожного старшокласника вибудовується власна система

ціннісних пріоритетів, яка може ставати детермінантою як конструктивного, так і деструктивного особистісного розвитку. Домінування деструктивного типу сприяє розвитку екзистенційного ескапізму, який характеризується ознаками уникання активного життя та рішень важливих проблем. Конструктивний тип особистісного розвитку спрямовує активність старшокласників на самоактуалізацію та самореалізацію [11, с. 32].

Важливість етичної просвіти та морального виховання гостро постає в період ранньої юності, оскільки свого індивідуального варіанту розвитку набуває особистісна спрямованість старшокласника. Поклавши в основу типології життєвих світів принцип цінності, В. Василюк довів, що тип життєвого світу та відповідний йому життєвий принцип характеризують спрямованість особистості. Згідно цього, старшокласники з гедоністичною спрямованістю (простий і легкий життєвий світ) націлені на паразитичне існування за рахунок інших людей [9, с. 327– 330].

Складні проблеми, пов'язані з самовизначенням, стають не під силу особистісно нерозвиненим, орієнтованим на отримання задоволень та розваг юнакам. Особистісна інфантильність закріплюється непередставленістю головних сторін життя, що визначають розвиток у період ранньої юності: навчально-професійної діяльності, вирішення питань вибору життєвого шляху та повноцінне спілкування з дорослими й однолітками та сприяє проявам “дифузії ідентичності”, ознаками якої Е. Еріксон визначає відсутність сформованих світоглядних переконань, небажання виступити відповідальним суб'єктом свого життя, нездатність до глибоких стосунків з людьми [17].

З точки зору іншого концептуального підходу, автором якого виступає Т. Титаренко, важливим чинником розвитку моральності особистості вважається її активність. Як “домінантно мобілізуюча квінтесенція”, активність є визначальною для становлення життєвого психологічного простору в період ранньої юності [14, с. 69].

Важливим психічним новоутворенням періоду ранньої юності є сформованість волі, як важливого чинника розвитку моральної стійкості особистості.

У період ранньої юності відбувається й подальший розвиток емоційної сфери особистості. Як зауважує Т. Флоренська, совість стає більш глибоким та зрілим переживанням особистості, що спонукає її не тільки до усвідомлення морального порушення, а й виступає творчим початком та перспективою становлення духовного “Я” [16, с. 12]. Почуття сорому, совісти, вини, честі, гідності досягають у цей період своєї глибини й стають суб’єктивними утвореннями старшокласника. Вони також виступають і засобами об’єктивації “Я” особистості, через які відбиваються її ціннісні ставлення до довкілля, людей, самої себе. Ставлення до “Я” інших стає витокom емоційного реагування старшокласника на ситуацію морального вибору, що завжди відбувається в соціальному просторі [13, с. 312 – 316].

Соціальний генезис морального розвитку особистості І. Бех також визначає таким, що “опосередковується діяльністю особистості у виховній ситуації, у процесі вирішення якої вона використовує відповідні внутрішні засоби, завдяки чому відбувається процес її самоперетворення” [2, с. 3].

Особистісні цінності це – найдієвіший психологічний механізм регуляції поведінки особистості, котрий підтверджує усталеність її психічних властивостей.

Внутрішній світ особистості та її самосвідомість завжди привертала увагу вчених. Свідомість і самосвідомість – одна з центральних проблем філософії, психології і соціології. Її значення обумовлене тим, що вчення про свідомість і самосвідомість складає методологічну основу вирішення не тільки багатьох важливих теоретичних питань, але й практичних завдань у зв’язку з формуванням життєвої позиції людини. Самосвідомість і самопізнання – виняткове надбання людини, яка в своїй самосвідомості усвідомлює себе як суб’єкта спілкування і дії. Підсумковим продуктом процесу самопізнання є динамічна система уявлень людини про саму себе. В поєднанні з

емоційно забарвленою самооцінкою та поведінковою реакцією така система визначена як "Я-концепція" [4].

Проблема професійного самовизначення, професійної орієнтації молоді є досить актуальною на сучасному етапі розвитку суспільства. Серед великої кількості життєвих рішень, які юнакам та юнкам доводиться прийняти, питання професійного самовизначення є одним із найважливіших. На цей вибір впливає величезна кількість чинників. Одним із таких чинників є наявні у соціумі типові сценарії професійного вибору для жінок та чоловіків. Гендерні стереотипи досить міцно вкорінені у соціальній психіці, тож досить часто молоді люди роблять хибний вибір своєї майбутньої професії, що, в подальшому, негативно впливає на все професійне життя. Тому дослідження взаємозв'язку гендерної ідентичності та професійного самовизначення жінок і чоловіків є досить актуальним.

Знання закономірностей розгортання життєвого шляху особистості виступають необхідною умовою науково обґрунтованого керування розвитком здатності юнаків і дівчат до побудови реального образу бажаного майбутнього. Значний внесок у дослідження проблематики життєвого шляху внесли як зарубіжні (А. Адлер, Е. Берн, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Ж. Піаже, К. Юнг), так і радянські та вітчизняні вчені (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко та ін.).

Активне усвідомлення власного життєвого шляху особистістю припадає на юнацький вік. Юнацький вік – час відповідального життєвого самовизначення особистості. Випробовування різних соціальних ролей та видів діяльності, розвиток рефлексії закладають фундамент для вироблення молодою людиною активної життєвої позиції, власної філософії життя. Суттєвою особливістю юнацького самовизначення є його орієнтованість на майбутнє (Л.І. Божович, І.С. Кон, Л.О. Регуш та інші). Аналіз результатів соціально-психологічних досліджень (Є.І. Головаха, І.О. Мартинюк, Л.В. Сохань, В.О. Ядов), а також психолого-педагогічних (І.В. Дубровіна,

Б.С. Круглов, Л.О. Тодорів, Н.М. Толстих, Д.І. Фельдштейн) засвідчив, що автори розглядають становлення життєвої перспективи особистості як основне новоутворення юнацького віку.

Смисловий вимір, що детермінований рівнем сформованості смислових утворень та визначає спрямованість життєвої перспективи особистості, вивчений недостатньо. Водночас, органічна взаємопов'язаність часового та смислового вимірів образу майбутнього, що є складовою уявлень особистості про світ та себе в цьому світі, виступає необхідною передумовою становлення узгодженої життєвої перспективи. Як складне утворення узгоджена життєва перспектива визначається усталеністю уявлень про майбутнє, засвідчує здатність особистості до ефективної самореалізації власного Я, її готовність до прийняття рішень та самостійних дій у нових, незвичних умовах.

Отже, існуюча соціальна потреба у подальшому вивченні означеної проблеми, її психолого-педагогічна та практична значущість зумовили вибір теми магістерської роботи: “Особливості становлення світогляду в ранній юності”.

Об'єкт дослідження – становлення світогляду в ранній юності.

Предмет дослідження – Особливості становлення світогляду в ранній юності

Мета роботи: виявити особливості становлення світогляду в ранній юності.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу психологічної літератури з'ясувати сутність становлення світогляду в ранній юності.
2. Виявити психологічні особливості становлення світогляду в ранній юності.
3. Визначити психологічні умови становлення світогляду в ранній юності.

Методи дослідження: для роз'язання поставлених у дослідженні завдань було розроблено програму дослідження, реалізація якої передбачала

застосування комплексу методів, таких як, теоретичний аналіз та узагальнення літератури з проблеми дослідження, психологічний експеримент, тестові методики психодіагностики, статистичні методи обробки отриманих даних.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що в ній дібрано методики діагностики профорієнтації старшокласників, а також розроблено систему профілактичних та корекційних заходів.

Експериментальною базою дослідження була Уманська середня школа І –ІІІ ступеня № 5 ім. В.І.Чуйкова Черкаської області. Дослідженням було охоплено 20 осіб раннього юнацького віку.

Апробація відбулася в: публікації. III Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Теорія та практика психокорекції особистості», що відбулася 26 жовтня 2023 року на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; приймала участь у конференції: XII-тій Всеукраїнській науковій Інтернет-конференції «Актуальні питання психології: теорія, методика, практика» (Умань, 11-12 жовтня 2023 року)

Структура та обсяг магістерської роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1 Проблема становлення світогляду в ранній юності очима сучасних вчених.

1.1 Теоретичні аспекти проблеми становлення життєвої перспективи в юнацькому віці

У сучасній зарубіжній та вітчизняній психологічній науці проблемою життєвого шляху займалося багато вчених – представників різних шкіл та напрямів. Встановлено, що зарубіжні фахівці акцентують увагу на об'єктивних закономірностях – етапах онтогенетичного розвитку людини. Життєвий шлях розуміється як: послідовність життєвих подій, зміна переживань та цінностей (Ш. Бюлер); розгортання життєвого сценарію (Е. Берн); історія індивідуалізації та самоусвідомлення, сповнена внутрішніх конфліктів (К. Юнг), послідовність стадій психосоціального розвитку (Е. Еріксон) та ін.

Суб'єктний підхід розглядає життєвий шлях через його об'єктивацію в результатах життєдіяльності особистості, її здатності організувати та скеровувати власний розвиток. Це концепції: культурно-історичного розвитку особистості як суб'єкта життя (С.Л. Рубінштейн); життєвої стратегії (К.О. Абульханова-Славська); реалізації вчинкового принципу (В.А. Роменець), еволюції та інволюції суб'єктних механізмів психічної активності (В.О. Татенко), зростання суб'єктності шляхом послідовних модифікацій ставлення до себе і до інших людей (Т.М. Титаренко). В межах суб'єктного підходу висвітлюються ідеї життєтворчості як особливої форми творчого самовизначення та самоздійснення (В.М. Доній, О.Г. Злобіна, І.О. Мартинюк, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, В.І. Шинкарук).

Структурними компонентами, які забезпечують реалізацію життєвої перспективи, є життєві цілі, плани та програми, набутий життєвий досвід особистості.

Життєві цілі виступають основними мотиваційними орієнтирами життєвого шляху особистості щодо власного майбутнього, виконують

функцію мисленнєвого передбачення результатів діяльності і є предметною та хронологічною віхою актуального майбутнього. Виділяють різновиди цілей: реальні, утопічні, ідеальні. Здатність особистості відділяти мрію від реальності, фантазію від дійсності, зосереджувати зусилля на реальних цілях є визначальним чинником становлення реалістичної перспективи.

Життєві плани є засобом здійснення життєвих цілей, їх конкретизацією в хронологічному та змістовому аспектах. Життєві плани та життєві стратегії визначають порядок дій, необхідних для реалізації життєвих цілей. Умовою реалізації цілі є її предметна визначеність та узгодженість з терміном виконання плану. Розширеним варіантом життєвого плану є життєва програма особистості, яка охоплює не тільки близькі цілі, а й спрямована на планування всього життя людини. Побудова життєвих планів та програм спирається на життєвий досвід особистості і коректується ним.

Спрямованість у майбутнє, окрім часового, має смисловий вимір, детермінована пошуком смислу життя, становленням життєвої позиції і дотриманням життєвої лінії. Передумови реалізації життєвої перспективи пов'язані із здатністю особистості до саморегуляції: висунення цілей, уявлення про шляхи та засоби їх досягнення, готовність щодо виконання програми дій та реалізації власних планів, а також наявність системи суб'єктивних критеріїв, за якими відбувається контроль та оцінка результатів.

Неможливо уявити собі розвиток людини, саме існування індивіда як особистості, його зв'язок з суспільством поза межами спілкування з іншими людьми. Воно включає в себе все різноманіття духовних і матеріальних форм життєдіяльності людини і є її нагальною потребою. Спілкування є такою спільною діяльністю людей, учасники якої ставляться один до одного і до самих себе як до суб'єктів.

Особливо важливого значення набуває проблема комунікативної компетентності як узагальненої комунікативної властивості особистості, що охоплює розвинені комунікативні здібності та сформовані вміння і навички

міжособистісного спілкування, знання про основні його закономірності та правила.

Рання юність характеризується не тільки тим, що дитина перебуває в перехідному періоді від дитинства до дорослості, а й зміною характеру її взаємин, адже на цьому віковому етапі вона переосмислює існуючі цінності і змінює форми набуття нових. Усе це відбувається у процесі спілкування старшокласника з однолітками.

Діти і старшокласники постійно перебувають у спілкуванні одне з одним, вони завжди залучені у систему міжособистісних взаємин, повсякденну взаємодію, опосередковану їхньою діяльністю. Будучи важливим фактором, спільна діяльність — це здатність спільно жити і працювати. Л.С. Виготський підкреслював роль спільної діяльності для розвитку психіки людини, зазначав, що внутрішні психічні процеси є перетвореними формами зовнішньої колективної діяльності людей, результатом співробітництва [6].

Відзначимо, що спільна діяльність старшокласників має свої вікові особливості. Переважні процеси індивідуалізації в ранньому юнацькому віці накладають свій відбиток на характеристики діяльності. Провідним мотивом поведінки та діяльності учнів середніх класів, на думку Л.І. Божович, є їх прагнення знайти своє місце серед товаришів. Процеси індивідуалізації супроводжуються активним пошуком груп, де юнак буде прийнятим. Спільна діяльність при цьому може бути найрізноманітнішою. Не випадково саме в цьому віці учні найбільш інтенсивно займаються в різноманітних гуртках. Змінюється і мотивація спільної діяльності старшокласника. Часто метою взаємодії стає не її зміст, а бажання «бути разом», коли старшокласникам не важливо, з якого приводу вони співробітничать. Разом з тим дедалі більшої сили набуває соціальний контроль: норми та оцінки товаришів більш жорстко регулюють поведінку старшокласників у спільній діяльності.

Комунікативна компетентність старшокласників має свою психологічну специфіку, пов'язану з особливостями цього вікового періоду, оскільки рання

юність — гостропротікаючий перехід від дитинства до дорослості, в якому переплітаються суперечливі тенденції соціального розвитку.

1.2. Особливості розвитку особистості юнацького віку.

Новоутвоєння юнацького віку.

Період ранньої юності — старший шкільний вік охоплює вікові межі від 15 до 18 років. У цьому році фізичний розвиток відносно спокійно і рівномірно оскільки завершується характерний для підліткового віку період бурхливого і нерівномірного фізичного розвитку. Старшокласник досягає фізичної зрілості і їх фізичний розвиток наприкінці віку мало чим відрізняється від фізичного розвитку дорослого. У цьому віці помітно сповільнюються темпи росту тіла у довжину. Фізичні якості старшокласників набувають стабільності. Помітно нарощується м'язева сила і працездатності старшокласників, збільшується об'єм грудної клітки завершується окостеніння кістяку, трубчастих кісток. Відбувається функціональний розвиток всіх органів. Зникає характерна для підліткового віку невідповідність між темпами росту серця і кровоносних судин. Врівноважується кров'яний тиск, узгоджується робота залоз внутрішньої секреції. У даному періоді відбувається значні зміни у розвитку нервової системи і особливо головного мозку. Ці зміни впливають не стільки у збільшенні ваги мозку, яка в цей віковий період зростає незначним чином, а в ускладненні внутрішньої будови мозку. Нейрони кори головного мозку старшокласників набувають тих же особливостей, що й кори дорослих людей. У цьому віці збільшується кількість асоціативних волокон які поєднують між собою діяльність кори. Всі ці зміни є основою укладення аналітично-синтетичної діяльності мозку, яка відбувається під впливом біль високих вимог до учіння і трудової діяльності старшокласників. Процеси надмірної нервової збудливості, невідваженості у цьому віці є наслідком неправильного режиму дня. У період ранньої юності завершується статеве дозрівання і набуваються вторинні статеві ознаки, що помітно змінює їхню рівномірність. Проте завершення статичне дозрівання ще не означає

досягнення ними фізичної, ні тим більше духовної зрілості. Психологічні наслідки фізичного розвитку старшокласників: рівень фізичного розвитку відіграє певну роль майбутньої професії старшокласника; фізичний розвиток впливає оволодіння певними трудовими вміннями та навичками; усвідомлення ними своєї фізичної привабливості, сили, породжує виникнення у них оптимізму життєрадісності, впевненості в собі, усвідомлення порушень та недоліків фізичного розвитку може приводити до себе негативних переживань, до заниженої самооцінки; рівень фізичного розвитку особливості зовнішності старшокласників відіграють далеко не останню роль у взаєминах між статями у даний віковий період.

Характеристика навчально-професійної діяльності як провідної у період ранньої юності. У період ранньої юності провідною діяльністю виступає учбово-професійна діяльність. У період ранньої юності до учбової діяльності пред'являє значно більші вимоги, у порівнянні з середніми класами. Це пов'язано не лише зі зміною структури навчальних предметів, поглибленням їх теоретичного змісту, але насамперед з підвищенням вимог до активності і самостійності старшокласників в процесі учіння. У більшості старшокласників ще з підліткового віку зберігається мнемонічно-репродуктивний рівень учбової діяльності коли школярі демонструють пасивність у засвоєнні знань і невміння самостійно здобувати знання з різних джерел. Така відмінність між більшістю висунутих вимог до активності та самостійності старшокласників. В учінні сформованим у більшості з них мнемонічно-репродуктивного рівня учіння. Який недостатній для задоволення цих вимог, виступає рушійною силою розумового розвитку старшокласників. При розв'язанні цієї суперечки, старшокласники оволодівають раціональними прийомами учбової роботи і у них розвивається теоретичне мислення на основі більш високого рівня розвитку абстрактного мислення. У період ранньої юності спостерігається вибіркоче ставлення старшокласників до навчальних предметів. Проте, на відміну від підлітків у старшокласників причиною вибіркочості є, насамперед, зв'язок навчального предмету з їх

майбутньою професійною діяльністю. Вчений Левітов вивів причини вибіркового ставлення до навчальних предметів: світогляд значення предмету; суспільне значення; практичне значення; пізнавальне значення; легкість оволодіння предметом; якість викладеного матеріалу. Крутенький виявив, які причини з позиції старшокласників, є найбільш значущими, виділені Левітовим мотиви вибору предмету. Крутенький виявив, що старшокласники, в першу чергу, звертають увагу на практичне і пізнавальне значення предмету. На 3-му місці знаходиться його суспільне значення, а на 4-му якість викладання. Інші мотиви вибору займають останні місця за ступенем значущості. У старшокласників формуються глибокі пізнавальні інтереси — це виступає підставою більш усвідомлено ставитись до учіння. У цьому віці у більшості старшокласників вже формується стрижневий інтерес який лежить в основі їх продуктивності само визнання. У даний віковий період вони опиняються перед необхідністю пошуку свого місця у майбутньому самостійному житті. Мотиви вибору професії: сімейні традиції; інтерес та здібності до певного навчального предмету; матеріально-побутова забезпеченість; приклад друзів; чисто зовнішні мотиви вибору. Помилки: переосуди щодо соціальної приналежності професії; орієнтація на глобальне уявлення про професію при ігноруванні її труднощів; Орієнтація на привабливі сторони професії при ігноруванні її повсякденної побутової сторони; не враховують відповідальність, індивідуальних психологічних особливостей; вибір професії за прикладом друзів. Напрямки проф. роботи зі старшокласниками:

Основні психічні новоутворення у ранньому юнацькому віці Основні новоутворення психіки у період ранньої юності: Формування світогляду і переконань як центр. Новоутворення віку; формування самосвідомості; формування ідеалів. *Світогляд* — просто узгодження, внутрішньо-організована система знань — система переконань. Передумови формування світогляду: когнітивні (наявність у людини досить знання про світ, розвиток абстрактного мислення, який дозволяє перетворення суму знань про світ на

узгоджену цілісну систему переконань); особистісні передумови усвідомлення людиною сенсу життя, тобто усвідомлення власного життя не як розрізнених випадкових подій, а як цілісного процесу, який має свій напрямок, наступність і повну мету. У період ранньої юності виникають і когнітивні, й особистісні передумови формування світогляду. Саме у цьому віці юнаки вперше намагаються усвідомити вічні проблеми життя і, насамперед, усвідомити вічні проблеми життя і сенс буття. Цей етап називається етапом юнацького філософствування, але пов'язаний він з необхідністю старшокласників знайти своє місце у майбутньому самостійному житті.

Формування особистості старшокласника. Нові інтелектуальні можливості, які виникають в ранній юності, розширюють горизонти самосвідомості молоді людини. Розвиток самосвідомості в цьому віці настільки яскравий та наочний, що дослідники різних психологічних напрямків мають єдину позицію в оцінці його значення для формування особистості. Самосвідомість — це, перш за все, механізм, за допомогою якого людина пізнає себе і ставиться до самої себе.

Внутрішній світ старшокласників досить складний і тендітний. В юності нерідко зустрічається загострення переживання самотності, яке, згідно з думкою. Винятково важлива риса особистості, яка започатковується у ранній юності — самоповага, яка являє собою узагальнену самооцінку, міру прийняття чи неприйняття себе як особистості. Становлення моральних якостей старшокласників тісно пов'язане з формуванням їх моральних ідеалів. Моральні ідеали виступають як взірець, з яким учні звіряються у процесі свідомого самовиховання та самовдосконалення своєї особистості. Ідеали старшокласників стають більш узагальненими та усвідомлюються ними вже не у вигляді конкретної особи, як у підлітковому віці, а як певна система вимог до моральних якостей особистості. В старшому шкільному віці формуються такі вольові якості, як енергійність, терплячість, витримку та сміливість, відносять до базальних (первинних) якостей особистості, і Функціональні прояви цих якостей є односпрямованими регуляторними діями свідомості, що

набирають форми вольового зусилля. Системні вольові якості. Решта проявів вольової регуляції особистості старшокласників складніші. Вони являють собою певні сполучення односпрямованих проявів свідомості. Системність вольових якостей пов'язана з широким спектром функціональних проявів різних сфер (вольової, емоційної, інтелектуальної). Такі вольові якості є вторинними, системними. Так, хоробрість включає в себе як складові сміливість, витримку, енергійність; рішучість — витримку та сміливість.

Розглядаючи комунікативні властивості особистості старшокласника в єдності мотиваційних, когнітивних, емоційних компонентів, можна зазначити, що вони можуть виступати не лише продуктом індивідуального розвитку, а й одним із його факторів.

Відбувається у ранній юності відкриття внутрішнього світу пов'язане з переживанням його як цінності. Відкриття себе як неповторно унікальної особистості нерозривно пов'язано з відкриттям соціального світу, в якому цієї особистості має жити. Юнацька рефлексія є, з одного боку, усвідомлення власного "я" ("Хто я?", "Який я?" "Які мої здібності?", "За що я можу себе поважати?"), А з іншого - усвідомлення свого положення у світі ("Який мій життєвий ідеал?", "Хто мої друзі і вороги?", "Ким я хочу стати?", "Що я повинен зробити, щоб і я сам, і навколишній світ стали краще?"). Перші, звернені до себе питання ставить, не завжди усвідомлюючи це, вже підліток. Другі, більш загальні, світоглядні питання ставить юнак, у якого самоаналіз стає елементом соціально-морального самовизначення.

Складність полягає в тому, що рання юність, створюючи внутрішні умови, сприятливі для того, щоб людина почала замислюватися для чого він живе, не дає коштів, достатніх для її вирішення. Добре відомо, що проблема сенсу життя як світоглядна, але і цілком практична. Відповідь на неї міститься в середині людини, так і поза ним - у світі, де розкриваються його здібності, у його діяльності, в почутті соціальної відповідальності. Але ж це якраз і утворює той дефіцит, який іноді дуже болісно відчувається в юності.

Таким чином, замикаючись на самому собі, пошук сенсу життя, як би приречений на те, щоб залишитися лише вправою юнацького мислення, що створює реальну небезпеку стійкого егоцентризму і у собі, особливо у юнаків з рисами невротизма чи схильну до нього у зв'язку з особливостями попереднього розвитку (низька самоповага, погані людські контакти).

Однак, незважаючи на всі суб'єктивні труднощі, ці пошуки перебувають в собі високий позитивний потенціал: у пошуках сенсу життя виробляється світогляд, розширюється система цінностей, формується той моральний стрижень, який допомагає впоратися з першими життєвими негараздами, юнак починає краще розуміти навколишній світ і самого себе, стає насправді самим собою.

1.3. Становлення світогляду в ранній юності.

Соціальне самовизначення і пошук себе нерозривно пов'язані з формуванням світогляду.

Юність - вирішальний етап становлення світогляду, тому що саме в цей час дозрівають і його когнітивні, і його емоційно-особистісні передумови. Юнацький вік характеризується, не просто збільшенням обсягу знань, а й величезним розширенням розумового кругозору старшокласника, появою у нього теоретичних інтересів і потреби звести різноманіття фактів до небагатьох принципам. Хоча конкретний рівень знань, теоретичних здібностей, широта інтересів у хлопців дуже неоднакові, якісь зрушення в цьому напрямку спостерігаються у всіх, даючи потужний поштовх юнацькому «філософствування».

Світогляд - це погляд на світ у цілому, система уявлень про загальні принципи і засади буття, життєва філософія людини, сума і підсумок усіх його знань. Пізнавальними (когнітивними) передумовами світогляду є засвоєння певної і досить значної суми знань (не може бути наукового світогляду без оволодіння наукою) і здатність індивіда до абстрактного теоретичного

мислення, без чого розрізнені спеціальні знання не складаються в єдину систему.

Але світогляд - не стільки логічна система знань, скільки система переконань, що виражають ставлення людини до світу, його головні ціннісні орієнтації.

Для розуміння проблеми особистісного самовизначення слід відзначити надзвичайно істотне становище: рівень особистості - це рівень ціннісно-сислової детермінації, рівень існування у світі смислів та цінностей. Як зазначають Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусь, для особистості "основна площина руху - морально-ціннісна. Перший момент - це, що існування в світі смислів є існування на власне особистісному рівні (на це вказував ще Л.С. Виготський); область смислів і цінностей є та область, в якій і відбувається взаємодія особистості і суспільства; цінності і сенси є, власне кажучи, мова цієї взаємодії. Другий момент - провідна роль цінностей для формування особистості: Сповідання цінностей закріплює єдність і самождество особистості, надовго визначаючи собою головні характеристики особистості, її стрижень, її мораль, її моральність. Цінність міститься особистістю, оскільки "...іншого способу поведження з цінністю, крім її цілісно-особистісного переживання, не існує. Таким чином, набуття цінності є набуття особистістю самої себе. І третій - виділені Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусем функції смислових освіти: створення еталона, образу майбутнього й оцінка діяльності з її моральної, смислової сторони.

Рання юність (15-17 років) — надзвичайно суперечлива, складна і визначна стадія життєвого шляху, відмінними рисами якої є відкритість та самоусвідомлення, сприйняття самоцінності своєї особистості та самопідтримка, зростання впевненості в собі та посилення автономності. З точки зору Т.Н. Лук'яненко, закінчення кризи підліткового віку і початок юності є сигналом відриву від батьківської опіки і початку повноцінної турботи про себе [1].

За умови підтримки батьків, які сприяють розвитку самостійності та ініціативності, у молодій людини формується довіра до себе, саморозуміння, автономність: «Головна риса самосвідомості і спрямованості в ранній юності — спрямованість у майбутнє. Це прагнення визначити місце в житті, нетерпляче очікування свого майбутнього й бажання взяти участь у життєвих справах. Своє життя юнаки і дівчата уявляють яскравим, насиченим важливими подіями і великими звершеннями» [2, с.76].

Становлення світогляду

Соціальне самовизначення і пошук себе нерозривно пов'язані з формуванням світогляду.

Юність - вирішальний етап становлення світогляду, тому що саме в цей час дозрівають і його когнітивні, і його емоційно-особистісні передумови. Юнацький вік характеризується, не просто збільшенням обсягу знань, а й величезним розширенням розумового кругозору старшокласника, появою у нього теоретичних інтересів і потреби звести різноманіття фактів до небагатьох принципам. Хоча конкретний рівень знань, теоретичних здібностей, широта інтересів у хлопців дуже неоднакові, якісь зрушення в цьому напрямку спостерігаються у всіх, даючи потужний поштовх юнацькому «філософствування».

Світогляд - це погляд на світ у цілому, система уявлень про загальні принципи і засади буття, життєва філософія людини, сума і підсумок усіх його знань. Пізнавальними (когнітивними) передумовами світогляду є засвоєння певної і досить значної суми знань (не може бути наукового світогляду без оволодіння наукою) і здатність індивіда до абстрактного теоретичного мислення, без чого розрізнені спеціальні знання не складаються в єдину систему.

Але світогляд - не стільки логічна система знань, скільки система переконань, що виражають ставлення людини до світу, його головні ціннісні орієнтації.

Формування світогляду. Життєва перспектива та формування світогляду в юнацькому віці Вік особливо важливий для становлення світогляд

Юнацький вік пов'язані з формуванням активної життєвої позиції, самовизначенням, усвідомленням своєї значимості. Все це невіддільне від формування світогляду як системи поглядів на світ у цілому, уявлень про загальні принципи та основи буття, як життєвої філософії людини, суми та результату його знань. Розвиток мислення створює всі передумови на формування світогляду, а просування в особистісному плані забезпечує його стійкість і вмотивованість.

Але світогляд- це система знань і досвіду, а й система переконань, переживання яких супроводжується почуттям їхньої істинності, правильності. Тому світогляд тісно пов'язане з вирішенням у юності смисложиттєвих проблем, усвідомленням та осмисленням свого життя не як ланцюжка випадкових розрізнених подій, а як цілісного спрямованого процесу, що має спадкоємність та сенс.

Юнацьке ставлення до світу має переважно особистісне забарвлення. Явища дійсності цікавлять юнака не власними силами, а у зв'язку з його власним ставленням до них. Читаючи книги, багато старшокласників виписують думки, що їм сподобалися, роблять на полях позначки типу «Ось це правильно», «Я так і думав» і т.д. Вони постійно оцінюють себе та інших, причому навіть приватні проблеми часто ставляться ними на морально-етичну площину.

Світоглядний пошук включає соціальну орієнтацію особистості, усвідомлення себе як частки, елемента соціальної спільності (соціальної групи, нації тощо), вибір свого майбутнього соціального стану та способів його досягнення.

Фокусом всіх світоглядних проблем стає проблема сенсу життя («Для чого я живу?», «Чи правильно я живу?», «Навіщо мені дане життя?», «Як жити?»), причому юнацтво шукає якесь загальне, глобальне та універсальне формулювання («служити людям», «світити завжди, світити скрізь»,

«приносити користь»). Крім того, юнака цікавить не так питання, «ким бути?», як питання «яким бути?», і в цей час багатьох з них цікавлять гуманістичні цінності (вони готові працювати в хоспісах та системі соціального захисту), громадська спрямованість особистого життя ("Грінпіс", боротьба з наркоманією тощо), широка соціальна благодійність, ідеал служіння.

Все це, звісно, не поглинає й інших життєвих стосунків юнацтва. Цьому віку значною мірою властиві рефлексія та самоаналіз, причому їм важко поєднати ближню та далеку перспективу життя. Їх захоплюють далекі перспективи, глобальні цілі, що виникають як результат розширення тимчасової перспективи в юнацтві, а поточне життя здається «прелюдією», «увертюрою» до життя.

Характерною рисою юнацтва є формування життєвих планів та самовизначення, які виникають як результат узагальнення та укрупнення цілей, які ставить перед собою юнак, як результат інтеграції та диференціації мотивів та ціннісних орієнтацій.

Світогляд – це погляд на світ у цілому, система уявлень про загальні принципи та основи буття, життєва філософія людини, сума та підсумок усіх її знань. Когнітивними передумовами світогляду є засвоєння певної та дуже значної суми знань і здатність індивіда до абстрактного теоретичного мислення, без чого розрізнені соціальні знання не складаються в єдину систему. Це система переконань, що виражають ставлення людини до світу, її основні ціннісні орієнтації.

Юність – вирішальний етап становлення світогляду, оскільки у цей час дозрівають та її когнітивні, та її емоційно-особистісні причини. Юнацький вік характеризується не просто збільшенням обсягу знань, а й величезним розширенням розумового кругозору старшокласника, появою в нього теоретичних інтересів та потреби звести різноманіття фактів до небагатьох принципів. Хоча конкретний рівень знань, теоретичних здібностей, широта інтересів у хлопців і дівчат дуже неоднакові, якісь зрушення в цьому напрямку

спостерігаються у всіх, даючи потужний поштовх юнацькому «філософствуванню».

Світогляд людини включає соціально-політичні, економічні, наукові, культурні, релігійні та інші стійкі погляди. Специфіка юності полягає в тому, що саме в ці роки йде активний процес становлення світогляду, і до закінчення школи ми маємо справу з людиною, яка світоглядно більш-менш визначилася, з поглядами хоча і не завжди правильними, але стабільними.

Погляди на світ сучасної юності визначаються наявністю безлічі різних, по-своєму аргументованих, що мають сильні та слабкі сторони точок зору, серед яких немає ні абсолютно істинних, ні зовсім хибних і між якими молодим людям доводиться обирати. Навіть ті люди, хто раніше традиційно виступав як носії єдиної думки для старших школярів, - батьки та вчителі – самі зараз перебувають у стані деякої розгубленості, дотримуються різних, мінливих і суперечливих думок, сперечаються один з одним, змінюють свої погляди.

Така соціально-психологічна ситуація має позитивні та негативні аспекти. Позитивне в ній полягає в тому, що відсутність єдиного та однозначного світоглядного орієнтиру спонукає юнаків та дівчат самостійно думати та приймати рішення. Це сприяє їх прискореному розвитку та перетворенню на зрілих особистостей, які мають незалежність суджень, внутрішньої свободою, мають власну думку готових її обстоювати.

Світоглядний пошук включає у собі соціальну орієнтацію особистості, тобто. усвідомлення себе часткою, елементом соціальної спільності, вибір свого майбутнього соціального стану та способів його досягнення.

Для розуміння проблеми особистісного самовизначення слід відзначити надзвичайно істотне становище: рівень особистості - це рівень ціннісно-сислової детермінації, рівень існування у світі смислів та цінностей. Як зазначають Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусь, для особистості "основна площина руху - морально-ціннісна. Перший момент - це, що існування в світі смислів є існування на власне особистісному рівні (на це вказував ще Л.С. Виготський);

область смислів і цінностей є та область, в якій і відбувається взаємодія особистості і суспільства; цінності і сенси є, власне кажучи, мова цієї взаємодії. Другий момент - провідна роль цінностей для формування особистості: Сповідання цінностей закріплює єдність і самождество особистості, надовго визначаючи собою головні характеристики особистості, її стрижень, її мораль, її моральність. Цінність міститься особистістю, оскільки "... іншого способу поведження з цінністю, крім її цілісно-особистісного переживання, не існує. Таким чином, набуття цінності є набуття особистістю самої себе. І третій - виділені Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусем функції смислових освіти: створення еталона, образу майбутнього й оцінка діяльності з її моральної, смислової сторони.

Світогляд.

Становлення особистості, самовизначення в ранній юності пов'язані з формуванням світогляду – системи узагальнених поглядів, знань, переконань, уявлень, цінностей, ідеалів тощо. В юності виробляються ціннісні орієнтації (науково-теоретичні, філософські, моральні, естетичні), в яких виявляється сама сутність людини.

Світоглядні позиції в ранній юності будуються на науковій картині світу, яка утворюється в результаті засвоєння теоретичних основ наук та інтелектуальному розвитку, інтересі до особистості, рефлексії, що веде до формування власних переконань. Старшокласники, пізнаючи світ, звертаються до власного "Я", вирішуючи світоглядне питання: "А що я значу в цьому світі?" Вони шукають відповіді на всі запитання; вони категоричні в своїх поглядах, що засвідчує максималізм. Картина світу в ранній юності може бути матеріалістичною чи ідеалістичною, релігійною чи науковою.

Безумовно, стаючи дорослішою, молода людина буде повертатися до світоглядних проблем, але вже на вищому рівні. Для світогляду старшокласників характерне усвідомлення соціальної перспективи, яка виражається в діалектиці минулого-теперішнього-майбутнього "Я". Критичність по відношенню до минулого дитинства супроводжується

відносно високою самооцінкою та спрямованістю життєвих перспектив у майбутнє. Таким чином, у ранньому юнацькому віці, у порівнянні з підлітковим, відбувається часткова гармонізація особистості, її подальше становлення [5, с. 225].

Формування світогляду включає в себе соціальну орієнтацію особистості – усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір свого майбутнього соціального становища і шляхів його досягнення. Критично оцінюючи свій життєвий шлях і свої стосунки зі світом, індивід відчуває себе суб'єктом життєдіяльності, здатним самостійно діяти і приймати рішення на основі свідомо поставленої мети.

Не менш істотним для становлення світогляду є новий рівень розвитку самосвідомості юнака, його самооцінки та образу Я. Багатьма авторами відмічається, що притаманні цьому віковому періоду істотні зрушення в сфері самосвідомості пов'язані з відкриттям власного Я, свого внутрішнього світу в його цілісності та унікальності, формуванням особистої ідентичності, почуттям індивідуальної самототожності, наступності, єдності. Зміна самостворення юнака, усвідомлення ним себе як неповторної особистості із власним ладом думок, почуттів та переживань, намагання підкреслити свою оригінальність, несхожість на інших поєднується зі зростанням інтересу до себе, з мотиваційною зарядженістю на змістове оцінювання різних сторін та якостей власного Я, з прагненням до поглибленого самопізнання (самопостереження, аутокомунікації, самоосмислення), критичного самоаналізу та саморефлексії. У цьому віці самооцінка, пов'язуючись із життєвими планами, самостворенням себе як особистості, набуває якісно нового, більш диференційованого та реалістичного характеру. Тенденція до систематизації та узагальнення уявлень про власні фізичні та психосоціальні якості, свою самість призводить до відносної стабілізації образу Я, збалансованості інтегральної сукупності сконструйованих ними самопрезентацій (ідентичностей, Я-позицій тощо) [11], гармонізації

співвідношення між Я-реальним та Я-ідеальним, формування позитивної Я-концепції, почуття самоповаги та самоцінності, більш-менш адекватного рівня домагань, що, в свою чергу, суттєво впливає на емоційно-вольову сферу юнака, зокрема, на механізми внутрішнього гальмування та здатність до вибіркового реагування на зовнішні впливи [8].

Говорячи про психологічні передумови становлення світогляду осіб юнацького віку, слід окремо зазначити змістові та формально-динамічні особливості їхніх ціннісних ставлень. З точки зору змісту ціннісні орієнтації юнака насамперед стосуються 1) ставлення до власної тілесності (здоров'я як цінність) і власного Я (цінності самопізнання та самореалізації); 2) ставлення до інших (широке коло інституціональних, професійних, групових та ін. цінностей, пов'язаних з міжособистісними комунікаціями та інтеракціями); 3) ставлення до речей та явищ оточуючого світу (матеріальні, пізнавальні та ін. цінності); 4) ставлення до Абсолютного, що виражається у так званих високих духовних («вічних») цінностях. Формальнодинамічний аспект окреслених ціннісних ставлень розкривається у способі їхнього впорядкування юнаком у вертикально (ієрархічно) та горизонтально організовану аксіологічну структуру, а також у тому, наскільки вони здатні спонукати особистість до відповідної дії, вчинку.

Нова соціальна ситуація пов'язана з тим, що старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позицій майбутнього, шукає смисл свого життя. Згідно поглядів І.С. Кона, юність — фаза переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого дозрівання, а з другого — досягнення соціальної зрілості. Вчений підкреслює, що перехід із зовнішнього контролю до автономності пов'язаний із зміною часової перспективи: «Часова перспектива розширюється, охоплюючи минуле і майбутнє, а також включає як особисту, так і соціальну перспективи» [3, с.87]. Саме це дає можливість проявляти турботу про себе в тілесному, соціальному та духовному вимірах.

Провідною діяльністю в цьому віковому періоді виступає учбова-професійна діяльність, яка набуває нових модальностей та характеристик. Юнаки починають навчатися «для себе», обираючи предмети з перспективою вибору майбутньої професії. Зростає самоефективність, тому турбота про себе набуває нових якостей, передбачає зміни в структурі самосвідомості.

Провідна діяльність пов'язана з виникненням мотиву самовдосконалення та потреби в досягненні, які виявляються в прагненні покращити свої успіхи в навчанні, свої знання з різних предметів, розширити світогляд. Старшокласник намагається бути самоефективним, турбуватися про свої досягнення і регулювати власну поведінку. Для даного віку характерна перевага внутрішньої мотивації над зовнішньою: «Внутрішня мотивація дає можливість школяру усвідомлено керувати своїми потребами і прагненнями, опановувати свій внутрішній світ, формувати життєві плани і перспективи» [4, с.17].

Головним новоутворенням ранньої юності виступає особистісне і професійне самовизначення (4; 3; 5). «Самовизначення пов'язано з новим сприйняттям часу — співвідношенням минулого і майбутнього, сприйняттям теперішнього з точки зору майбутнього» [6, с.168]. В зв'язку з цим на перший план виходить побудова життєвого плану, що полягає в усвідомленні способів досягнення намічених цілей [3; 5]. Згідно М.Р. Гінзбурга: «...самовизначення особистості можна уявити як вивчення життєвих планів і суб'єктивно представлених перспектив юнаків та дівчат — ступінь усвідомлення етичних ідеалів, перспектив на різних етапах становлення особистості, їх протяжність, деталізованість, динаміку взаємовідносин між двома аспектами самовизначення — конкретним вибором професії і загальним пошуком сенсу свого існування» [7, с.24]

На думку В.В. Барцалкіної, феномен самовизначення як усвідомлений акт виникає в онтогенезі лише на етапі ранньої юності, разом зі здібністю критично ставитись до себе, стати по відношенню до себе в позицію внутрішнього «іншого», що допомагає зрозуміти себе [8, с.23]. Саморозуміння

та саморефлексія розвиваються і під впливом однолітків, які допомагають один одному в спілкуванні розкрити власне внутрішнє Я, подивитися на себе зі сторони іншої людини. Тому юнацька дружба виступає провідною потребою в прихильності та розвитку саморозуміння: «В основі юнацького потягу до дружби — потреба в розумінні іншого та себе іншим та в саморозкритті» [3, с. 149]. У разі незадоволення цієї потреби розвивається алекситемія, яка перешкоджає становлення турботи про себе.

Інколи передумовою дружби є бажання позбутися відчуття самотності і непотрібності, компенсувати дефіцит емоційного тепла, що обумовлено розвитком відчуженості. Разом з тим, потреба в самотності — природна характеристика раннього юнацького віку, оскільки на самоті юнак вчиться турбуватися про себе, обдумує і корегує власні вчинки, переживає знову позитивні чи негативні емоції, намагається зрозуміти себе. На самоті він програє ролі, які потім використовує в дорослому житті [3; 5].

Пізнання життя і свого місця в ньому просуває старшокласника до глибокого розуміння своїх зв'язків, стосунків з іншими людьми, правил цих відносин, тобто моральних основ, до усвідомлення потенційної потреби у духовності. Підсумком роздумів про себе, діалогів з самим собою, самоаналізу, саморефлексії стає обґрунтування моральних мотивів і визначення моральної позиції, а це стає найкращим ґрунтом для формування самоустановки турбуватися про себе в духовному вимірі людського існування.

Ще одним новоутворенням раннього юнацького віку є почуття особистісної ідентичності, яке відкривається в «Я-переживанні» і означає переживання тотожності людини самій собі та розвиток саморозуміння [10; 5]. Основними складовими ідентичності Е. Еріксон вважає часову транспективу, впевненість в собі, прагнення до успіху, статеvu ідентичність, лідерську та ідеологічну поляризацію [10].

Зокрема, О.М. Ічанська розглядає особистісну ідентичність як «...динамічне переживання внутрішньої цілісності та безперервності особистості» [11, с.58].

Автономія від батьківських установок продовжується, але відбувається діалог з батьками. Разом з турботою про себе розвивається почуття самоповаги, самоприйняття та самопідтримки.

В цей період розвиток самостійності та автономії від сім'ї залежить від стилю спілкування батьків та їх готовності до сприйняття власної дитини вже як дорослої особистості. Надлишок емоційного тепла може призвести до залежності і стійкої потреби в опіці та турботі інших людей. В такому випадку юнак не прагне відділитися від батьків, володіє низьким рівнем фрустраційної толерантності та самоефективності, а турбота про себе розвивається по регресивному шляху [3; 5].

Отже, сенситивним періодом для становлення турботи про себе, згідно вивченої наукової літератури, є ранній юнацький вік, в якому суттєву роль починає відігравати ставлення до майбутнього, розвиток фрустраційної толерантності та самоефективності. Саме ці психологічні утворення є ключовими особистісними детермінантами для розвитку установки турботи про себе в ранньому юнацькому віці

Особливості розвитку особистості у ранньому юнацькому віці

Розвиток особистості у період дорослішання йде швидше поступово, ніж стрибками, підкреслює Х. Ремштідт, зберігаючи свої відносно постійні важливі особливості та ознаки.

У ранній юності відбуваються зміни в мотивації, зокрема, в потребах, інтересах. Деякі потреби виникають вперше або змінюються. Передумовами для цього виступають біологічні та когнітивні зміни. Наприклад, потреба в сексуальному задоволенні з'являється тільки після розвитку відповідних біологічних механізмів, а потреба в самореалізації — тільки з певними когнітивними та соціальними передумовами.

Спілкування з однолітками найповніше реалізує потребу в коханні, тому що спілкування з друзями стає інтимно-особистісним (дружба, кохання). Старшокласник прилучає однолітка до свого внутрішнього світу; з другом обговорюються розчарування, взаємини з однолітками протилежної статі.

Змістом спілкування стає реальне життя, а інформація, що передається другу, — секретною.

Юнаки та дівчата знаходяться у постійному очікуванні спілкування, і цей душевний стан змушує їх активно шукати спішування з однолітками, яке відрізняється особливою довірою, інтенсивністю, відповідальністю. Тому стає зрозумілим, чому так важко переживаються невдачі. Як з'ясувалось при опитуванні, тільки 33% хлопців з випускних класів вважають, що справжня дружба серед однолітків їхнього віку зустрічається часто. Юнацька дружба — перша самостійно обрана прив'язаність, яка передує коханням з притаманною йому високою емоційністю та безкомпромісністю.

Передумовою дружки стає усвідомлена потреба в ній, обумовлена відчуттям самотності та дефіцитом емоційного тепла; а іноді дружба поступово виростає з товариських відносин.

Потреба у самореалізації та розвитку власного "Я" означає прояв своїх здібностей та їх подальше удосконалення. Вона пов'язана з мотивацією досягнення та перегукується з потребою у визнанні та прийнятті як члена суспільства. Юнацький вік, як вважає Г.С. Абрамова, — це вік зростання сили "Я", його здатності не втратити, зберегти своє "Я" та проявити свою індивідуальність в умовах групової діяльності та інтимної близькості, дружки. Дійсно, така загроза існує, коли самореалізація старшокласника підміняється юнацькою субкультурою.

Складнощі та протиріччя життя актуалізують проблему вибору, вміння активно шукати сенс свого життя. Старшокласники мають більш відкритий і сміливий погляд на світ, включаючи проблеми морально-етичного характеру. Переважна більшість сучасних старшокласників трактують принцип справедливості таким чином: "Від кожного по можливості, кожному - за його справами та реальним внеском у загальний добробут людей".

Світоглядні позиції в ранній юності будуються на інтелектуальному розвитку, інтересі до особистості, рефлексії, що веде до формування власних переконань. Старшокласники, пізнаючи світ, повертаються до власного "я",

вирішуючи світоглядне питання: "А що я значу в цьому світі?" Вони шукають відповіді на всі запитання; вони категоричні в своїх поглядах, що засвідчує максималізм. Картина світу в ранній юності може бути матеріалістичною чи ідеалістичною, релігійною чи науковою. Безумовно, стаючи дорослішою, молода людина буде повертатися до світоглядних проблем, але вже на вищому рівні. Для світогляду старшокласників характерне усвідомлення соціальної перспективи, яка виражається в діалектиці минулого-теперішнього-майбутнього "я". Критичність по відношенню до минулого дитинства супроводжується відносно високою самооцінкою та спрямованістю життєвих перспектив у майбутнє. Таким чином, у ранньому юнацькому віці, у порівнянні з підлітковим, відбувається часткова гармонізація особистості, її подальше становлення.

Для юності характерна вікова інтровертованість, коли самотність дає можливість реалізувати здібності (музичні, художні, літературні, технічні). На думку А.В. Мудрика, ця особливість юнацького віку має відмінність від усамітнення дорослих. Дорослі наодинці з собою відкидають ті ролі, які вони грають в житті, стають самими собою. Юнаки, навпаки, наодинці програють ролі, які їм недоступні у реальному житті. Але моральна самотність, як вважає Е. Фромм, так само важко переноситься, як і фізична; більше того, фізична самотність стає нестерпною лише в тому випадку, якщо веде за собою і самотність моральну. При встановленні гарних особистісних контактів з людьми у старшокласників самотність швидко зникає.

Таким чином, старшокласники, опинившись на порозі дорослості, спрямовані у майбутнє. Реалізація основних потреб цього віку призводить до відносної стабілізації особистості, формування "Я-концепції", світогляду. Центральним новоутворенням стає самовизначення — професійне та особистісне. Саме в період ранньої юності виявляється свідоме позитивне ставлення до навчання. Все це дає можливість в цей віковий період здійснювати пошуки сенсу життя.

Термін “характер” (від грецьк. Charakte'r — “риси”, “прикмета”, “відбиток”). Введений він для позначення цих властивостей людини другом Арістотеля Теофрастом, який у “Характеристиках” описав з позицій мораліста 31 тип людських характерів — людей хвалькуватих, базік, нещирих, нудних у розмові, улесливих та ін. Пізніше філософи та психологи засадовими стосовно пояснень і класифікації людських характерів робили або особливості будови та функцій тіла, або морально-етичні особливості суспільних стосунків людей, або їхні розумові властивості та досвід.

Характер найбільше пов'язується з темпераментом, який, як відомо, визначає зовнішню, динамічну форму його вираження.

Характер людини можна зрозуміти тільки в її суспільній діяльності, суспільних відносинах.

Про характер людини судять і за тим, як вона мислить і поводить себе в різних обставинах, якої думки вона про інших та про саму себе, які манери їй властиві.

Знати характер людини дуже важливо. Це дає можливість передбачати, як людина поводитиме себе за певних умов, чого від неї можна чекати, як вона виконуватиме дані їй доручення. Художня література дає прекрасні описи поведінки людей з різними характерами. Історія знає багатьох політичних, громадських і військових діячів, які завдяки силі позитивних рис свого характеру сприяли прогресу суспільства, натомість особи з негативними рисами характеру або слабохарактерні спричинили його занепад.

Саме в ранньому юнацькому віці головним новоутворенням є відкриття власного Я, розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності та її властивостей, поява життєвого плану, настанова на свідому побудову власного життя. Значної ваги у свідомості старшокласників набуває усвідомлення ними тих якостей оточуючих людей і своїх власних, які зумовлюють людські взаємини.

Ранній юнацький вік має вирішальне значення в розвитку особистості, накладаючи відбиток на подальший життєвий шлях. Адже здійснений у

юнацтві життєвий вибір буде визначати в подальшому успішність життєвого шляху особистості в цілому.

В ранній юності значно зменшується гострота міжособистісних конфліктів і меншою мірою проявляється негативізм у взаєминах з оточуючими людьми. Покращується загальне фізичне і емоційне самопочуття дітей, зростає їхня контактність та комунікативність. Відзначається більше витримки у поведінці. Усе це засвідчує, що криза підліткового віку або пройшла, або ж їде на спад. Одночасно відбувається стабілізація внутрішнього світу, що виявляється у зниженні рівня тривожності, нормалізації самооцінки.

Світогляд і переконання.

Характерною рисою розвитку особистості в ранньому юнацькому віці є вироблення її світогляду, тобто системи поглядів на світ, суспільне життя, його минуле і майбутнє, на мораль, науку, мистецтво, на людину і сенс її життя. Світогляд, становлячись, регулює взаємини юнаків та дівчат, впливає на формування їх ціннісних орієнтацій, на поведінку, ставлення до людей і проектування свого майбутнього.

У ранньому юнацькому віці моральна свідомість особистості піднімається на вищий щабель, ступінь свідомих моральних переконань. Молода людина обирає доцільні форми поведінки в різних ситуаціях, виходячи з власних моральних настанов і переконань.

Становлення моральних якостей старшокласників тісно пов'язане з формуванням їх моральних ідеалів. Моральні ідеали виступають як взірець, з яким учні звіряються у процесі свідомого самовиховання та самоудосконалення своєї особистості. Ідеали старшокласників стають більш узагальненими та усвідомлюються ними вже не у вигляді конкретної особи, як у підлітковому віці, а як певна система вимог до моральних якостей особистості.

Зміни в свідомості, самосвідомості й світогляді особистості, що відбуваються в цьому віці, позначаються на розвитку її інтересів

(пізнавальних, естетичних, суспільно-політичних, етичних). Інтереси стають зрілішими, серйознішими, тривалішими, стійкішими, поглиблюється їх зміст.

Виразнішого характеру набувають професійні інтереси старшокласників. Вони виявляються в поглибленому вивченні навчальних предметів, пов'язаних з обраною галуззю діяльності, поєднуються з усвідомленням своєї придатності до даного виду діяльності.

Значне місце займають спортивні інтереси. Поступаються їм інтереси до різних видів мистецтва, які мають пасивний і споглядацький характер.

Юнацький вік має вирішальне значення в гендерному розвитку індивіда, в становленні особистості майбутнього сім'янина.

Формування характеру — це процес становлення стійких психологічних утворень особистості під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов, коли її дії та вчинки в результаті їх багато-разових повторень стають звичними й визначають типову модель її поведінки.

Система особистісних цінностей є засобом диференціації предметів і явищ довкілля за їхньою значущістю, визначає стійке ставлення суб'єкта до навколишнього світу, яке формується в процесі свідомого вибору життєво важливих для нього об'єктів. Сформованість ієрархічної системи особистісних цінностей забезпечує гармонійну цілісність, моральну усталеність особистості, її здатність до самовизначення в майбутньому. Інтенсивне становлення узгодженої системи особистісних цінностей починається в ранньому юнацькому віці.

Проведений теоретичний аналіз специфіки юнацького віку показав, що психологічний зміст зазначеного етапу онтогенезу пов'язаний із входженням молодшої людини в нову соціальну ситуацію, становленням узгодженої життєвої перспективи, життєво важливим процесом особистісного та професійного самовизначення.

Юнацький вік хронологічно визначається у психології по-різному, найбільш часто дослідниками виокремлюється рання юність (старший шкільний вік) від 15 до 18 років, та пізня юність (від 18 до 23 років).

У зарубіжній психології дослідженнями особливостей юнацького віку займалися в різних напрямках: становлення ідентичності (Е. Еріксон, Д. Марсія), Я-концепції (Р. Бернс), розвитку мотивів самоактуалізації (Е. Шостром) та ін. У вітчизняній психології до вивчення особливостей юнацького розвитку звертались М.І. Алексєєва, Л.І. Божович, І.С. Булах, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, Б.С. Круглов, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.А. Петровський, Т.М. Титаренко, Д.І. Фельдштейн, Г.П. Фурманюк та ін.

Особистісне самовизначення в юнацькому віці детерміновано рядом новоутворень: розвитком самосвідомості, що пов'язане зі здійсненням особистісної рефлексії, інтелектуальним розвитком, становленням власної ідентичності, пошуком смислу життя, потребою встановлення індивідуалізованих стосунків зі значущими іншими, "романтизмом" (Л.І. Божович, Е. Еріксон, М. Кле, І.С. Кон, Ж. Піаже, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко).

На відміну від підліткового вікового етапу, в юнацькому віці особливу значущість набуває особисте майбутнє, розширюються хронологічні межі життєвої перспективи, підвищується самооцінка особистості (Дж.Л. Клінеберг, І.С. Кон). Однак створення особистістю образу майбутнього ще недостатнє для організації власного життя. Необхідною умовою є визначення цілей, вміння відбирати необхідні дії та послідовно їх реалізовувати. Молоді люди часто недооцінюють вплив об'єктивних факторів: їхні життєві плани недостатньо реалістичні, відображають високі домагання та максималізм у виборі життєвих цілей. Або, навпаки, вони перебільшують значущість об'єктивних чинників, що може бути джерелом сумнівів та тривоги, відмови від проектування життєвих перспектив.

Юнацький вік традиційно вважається періодом інтенсивного – розвитку самосвідомості особистості. Цей процес детермінований, з одного боку, внутрішніми закономірностями розвитку, з іншого – об'єктивними обставинами, у яких відбувається становлення особистості. Надзвичайно важливим стає питання вивчення психологічних особливостей школярів в

ранньому юнацькому віці в контексті проблеми психологічного супроводу їх професійного самовизначення.

А. Мудрик підкреслював, що найважливіший момент у становленні особистості – це процес «пізнання світу й себе у ньому» [5, 45]. Характерною є потреба у відособленні від дорослих, пов'язана з потребою самопізнання і визначення своєї власної позиції, цінностей, світогляду, стилю життя. Сформований світогляд, як «певна концепція світу і людини» [5, 47] зумовлює рішення й вибір особистості. Таким чином, головні психологічні надбання раннього юнацького віку – активізація і актуалізація процесів становлення суб'єктивної картини світу, формування соціальної позиції та основ світогляду. Інтенсивний процес самовизначення відбувається на базі сформованих уявлень і виступає як «процес визначення себе у світі». Він пов'язаний з реалізацією себе, яка відбувається у двох формах: зовнішній – прагнення виділитися серед однолітків, проявити свою індивідуальність і внутрішньої – прагнення розкрити свої можливості й здібності у контакті із світом [5, 50–53]. Формування світогляду, виявлення своєї соціальної позиції, вибір майбутнього соціального становища й засобів його досягнення - головні потреби особистості у юнацькому віці, вважав В. Худик. Світогляд він визначав як «систему переконань, що виявляється у ставленнях особистості до середовища» [7, 4]. У підході цього дослідника увага здебільшого приділяється аспектам соціально-оцінювального характеру. Він, зокрема, вважав, що особистість має оцінювати себе передусім з позиції оточення: «Самовизначення – це визначення своєї корисності для суспільства» [7]. Щоправда, В. Худик зауважив, що формування особистісного ставлення до подій і явищ та певних тенденцій поведінки й діяльності залежить від домінуючих потреб і мотивів особистості, але це не пояснює специфіки формування світогляду саме у юному віці, оскільки як відомо, особливості мотиваційної сфери і сфери потреб закладаються ще у ранньому дитинстві. Процес самовизначення у юному віці як визначення особистістю своєї позиції представлений також у роботах. Д. Фельдштейна. Характерною рисою цього

віку дослідник вважав «...перехід від дитинства до дорослості» [8, 5]. Підкреслюючи значення соціального аспекту самовизначення у юному віці, він зазначав, що основою цього процесу є «формування певної соціальної позиції особистістю, яка поставлена в умови вибору життєвого шляху» [8, 12]. Увагу на те, що необхідність самовизначення, як особистісного, так і професійного, певною мірою детермінована вимогами суспільства, звертав М. Гінзбург.

1.4.Професійне самовизначення в ранньому юнацькому віці.

Початок процесу професійного самовизначення особистості припадає на ранній юнацький вік. У цей період суб'єкт самовизначається, виходячи з внутрішніх потреб особистості, що так чи інакше співвідносяться із суспільними запитами та затребуванням на ринку праці. Дослідження цього феномену привернуло увагу як вітчизняних, так і зарубіжних психологів, що відобразилось у великому різноманітті поглядів, підходів і теоретичних концепцій.

В ситуації професійного самовизначення на етапі ранньої юності, школяр, перш за все, спирається на мотиваційну сферу, що є в основі вибіркового й диференційованого ставлення до професій та свідомого вибору виду майбутньої трудової діяльності. Мотиви вибору професії обумовлені впливом на людину багатьох чинників – системи соціальних впливів, економічних і демографічних умов, сім'ї, школи, засобів масової інформації тощо. Враховуючи поради батьків, старших і досвідчених людей, кінцеве рішення про вибір професії все ж приймає сам учень і по можливості реалізовує його. Тому вирішальним фактором є особиста активна позиція учня. Враховуючи те, що однією з важливих передумов успішної самореалізації людини в майбутній професії є узгоджена мотиваційна сфера та професія особистості, важливою є допомога учням у самопізнанні та саморозвитку.

Рання юність (15-18 років). Особливість ситуації розвитку полягає в тому, що цей вік, завершує дитинство. Частина дівчат і хлопців у цьому віці вчаться в професійних навчальних закладах, а деякі вже працюють. Однак поки вони зберігають статус залежних від батьків дітей. Всі найважливіші завдання ранньої юності обумовлені майбутнім: закінчення загальноосвітньої школи, вибір форми професійної освіти та професії, працевлаштування, підготовка до вступу в шлюб.

Пошук свого місця в світі стає досить актуальним, провідні потреби даного віку зумовлені невизначеною, проблемною ситуацією. Це потреби в особистому, соціальному і професійному самовизначенні. Старшокласники вирішують важливі завдання: ким бути і яким бути?

Провідною діяльністю в ранній юності є навчально-професійна діяльність. Це діяльність, складова база для психологічно обґрунтованого і компетентного вибору майбутньої професії. Вибіркове ставлення старшокласників до навчальних предметів обумовлює необхідність варіативного навчання.

Рання юність - період завершення фізичного розвитку. До кінця цього віку дівчата і юнаки біологічно вже дозрілі дорослі люди. Їх психофізіологічне та інтелектуальний розвиток дозволяє їм успішно освоювати і виконувати різноманітні види професійної діяльності. Сексуальне дозрівання спонукає їх до пошуку одного, подруги.

У ранній юності закладаються основи світогляду (відбувається формування ціннісних орієнтацій, поглиблення моральної свідомості, зростання соціального та пізнавального інтересу до найбільш загальним принципам світобудови, універсальним законам розвитку природи і суспільства). Центральне місце в цьому процесі займає питання про сенс життя і побудова життєвого плану. Рання юність - це вік подальшого розвитку самосвідомості. На основі самооцінки виникає потреба в самовдосконаленні.

Головна турбота дівчат і юнаків - це вибір професії, а правильніше - вибір форми її отримання (у професійно навчальному закладі або шляхом професійної підготовки на підприємстві, у фірмі, організації).

Основні психологічні новоутворення особистості на даній стадії становлення - самостійність, соціальна зрілість, узагальнені способи пізнавальної та професійної діяльності, соціально-професійна компетентність.

Можливі два шляхи: або залишатися в обраній професії і стверджувати себе в ній, ставати професіоналом, або професійна міграція, що означає зміну роботи або професії.

Емпірично виявлено, що в ранньому юнацькому віці стратегічна побудова життєвих цілей і планів особистості стосується більш віддаленої та менш близької часової перспективи, що властиво як для хлопців, так і для дівчат.

Юнацький вік (як правило, це період з 16-17 до 21-23 років) є найважливішим етапом формування безпосередньої професійної готовності. Відомо, що це «вік суперечностей», вік бурхливих змін у самосвідомості молодого людини та професійного розвитку. У життєвому циклі нас особливо цікавить юнацька, а саме - студентська фаза як така, де спостерігається інтенсивне формування професійної рефлексії. Ця фаза виявляється залежною від повноцінності реалізації попередніх етапів і містить у собі можливість переходу в наступну фазу життя. Тут перехід повинен проживатися як рубіж зростання «Я-професійного», «Я-соціального», «Я-рефлексивного». На цій стадії дослідження (15-24 роки) індивід намагається спробувати себе в різних ролях за орієнтації на свої реальні професійні можливості. У сензитивній фазі (15-17 років) індивід робить попередній професійний вибір, що апробується ним у фантазії або реальності, в аспекті цього досвіду оцінюються власні якості. У фазі переходу (18-20 років) відбувається спроба реалізації Я-концепції в різного роду відносинах (у професійних, зокрема). У фазі власне апробації (21-24 роки) ведеться пошук поля діяльності у професійному житті та реалізація професійних можливостей [6].

У період юнацтва переважна кількість новоутворень виникає саме в особистісній сфері, адже сформована біологічна та психічна основа особистості дає можливість розгорнути бурхливий розвиток самосвідомості. Саме в ранньому юнацькому віці головним новоутвореннями є відкриття власного Я, розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності та її властивостей, поява життєвого плану, настанови на свідому побудову власного життя. Значної ваги для старшокласників набуває усвідомлення ними тих якостей оточуючих людей і своїх власних, які зумовлюють людські взаємини. Поява новоутворень в юнацькому віці зумовлена подальшим розвитком самосвідомості – механізму, за допомогою якого людина пізнає себе і будує ставлення до самої себе. В його основі лежить рефлексія – процес усвідомлення, особистісного віддзеркалення і обдумування явищ дійсності, зокрема поведінки, почуттів тощо, з позиції суб'єкта своєї життєдіяльності. Найважливішим надбанням цього віку є відкриття свого внутрішнього світу. Завдяки рефлексії молода людина набуває здатності заглиблюватись в себе, в свої переживання, усвідомлювати свої емоції не тільки як похідні від певних зовнішніх подій, а як стани власного Я. Результатами самосвідомості, як оберненої рефлексії на себе, стають такі новоутворення як Я-концепція, світогляд, життєвий шлях особистості. М.Й. Боришевський називає форму узагальненого уявлення людини про себе «образом Я», та зазначає, що він може набувати різної модальності: щоб збагнути винятково важливу роль самосвідомості слід підкреслити, що предметом чи, точніше, об'єктом самосвідомості є все єство людини, будь-які її сторони: це і усвідомлення, і оцінка свого тіла в цілому, його особливостей порівняно з тілесними характеристиками оточуючих людей, усвідомлення й оцінка власних моральних якостей, своїх ставлень, свого місця серед них – і так до нескінченності». [1] В. Столін включає «образ Я» у когнітивний компонент Я-концепції - як результат розвитку самосвідомості.[14] Поділяючи його погляди П.Р. Чамата [С.33–39,17] виділяє три основні компоненти самосвідомості: 1) когнітивний (пізнавальний) – система уявлень і знань

індивіда про себе (самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінка тощо); 2) емоційнооцінний – емоційна оцінка своїх уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до себе (почуття скромності, гордості, власної гідності тощо); 3) поведінковий (регулятивний) – усі ті прояви психічної активності, у яких виступає свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до оточуючих і до самого себе (самодисципліна, самоконтроль тощо). Потужна рефлексія та інтелектуальний розвиток, який супроводжується накопиченням і систематизацією знань про світ, інтерес до особистості, стають в ранній юності тією основою, на якій будується світогляд. Старшокласник шукає чітких, певних відповідей, часто використовуючи для цього не лише практичне, а і формальне мислення, тому в своїх поглядах юнацтво категоричне, недостатньо гнучке, виявляє «юнацький максималізм».[2]

Формування особистості у юнацькому віці є складним процесом, що складається з процесів самоусвідомлення та рефлексії, результатом яких є Я-концепція та світогляд, а також самовизначення, результатом якого є ідентичність особистості та життєвий план. Можна розуміти самовизначення особистості як складний процес формування особистості та його результат. Поняття «самовизначення», яке використовується у вітчизняній психології, подібне до поняття «ідентичність», розробленого американським вченим Е. Еріксоном.[3] Щоб розвести ці два поняття, ми пропонуємо використовувати більш вузьке розуміння самовизначення - як цілісний свідомий акт мотиву, центральне особистісне новоутворення раннього юнацького віку, що виявляється як формування подальшого життєвого плану та способів його реалізації, дій щодо майбутнього, заснований на особистісній ідентичності та Я-концепції. Самовизначення означає не автономію від дорослих, а чітку орієнтацію та визначення свого місця у дорослому світі. [13] Аналіз змістовного компонента самовизначення показав, що незалежно від статі у досліджуваних юнацького віку в загальножиттєвій сфері домінують мотиви комфорту, підтримки життєдіяльності та спілкування. [5]

Цікавим є те, що рання юність (15–17 років) – надзвичайно суперечлива, складна і визначна стадія життєвого шляху. За концептуальними положеннями І.С. Кона, юність – «фаза переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема, статевого дозрівання, а з другого – досягнення соціальної зрілості» [9, 6]. Нова соціальна позиція старшокласника робить учбово-професійну діяльність як провідну у ранній юності, передумовою майбутньої професійної діяльності. Важливою характеристикою періоду ранньої юності є психологічна готовність до дорослого життя – наявність потреби у взаємодії з іншими людьми, здатності творчо працювати, вміння орієнтуватися у різноманітних подіях, наявності наукового, теоретичного світогляду і розвиненої рефлексії. Це становить зміст новоутворення раннього юнацького віку – особистісного та професійного самовизначення (Л.І. Божович, І.С. Кон) [3, 9].

Аналізуючи психологічні особливості особистісного розвитку юнаків відзначаємо, що новоутворенням юнацького віку є особистісна ідентичність (Е. Еріксон). Сформованість «зрілої ідентичності» включає існування довіри до світу, самоповаги, самостійності, ініціативності в соціальних контактах, компетентності. Основними складовими ідентичності Е. Еріксон вважає почуття впевненості в собі, очікування успіху, статеву ідентичність, лідерську та ідеологічну поляризацію [18]. Ми поділяємо думку О.М. Ічанської, яка розглядає особистісну ідентичність як «...динамічне переживання внутрішньої цілісності та безперервності особистості» [8, 58]. Саме у юнацькому віці відбувається опанування нової соціальної ролі – студента вищого навчального закладу, що вимагає від молодшої людини цілеспрямованості, рішучості, наполегливості, самостійності, високого рівня внутрішньої мотивації навчання. Провідною діяльністю в цей віковий період є професійне навчання. Згідно І.О. Зимньої, студент юнацького віку – це людина, «яка цілеспрямовано, систематично оволодіває знаннями та професійними вміннями, їй притаманна специфічна спрямованість пізнавальної та

комунікативної активності на вирішення конкретних професійно зорієнтованих завдань» [7, 108].

Аналіз та узагальнення літературних джерел засвідчує, що юнацький вік є сенситивним періодом для становлення самоефективності. В юнацькому віці посилюється розвиток самостійності, ініціативності та відповідальності за власні дії, адекватна оцінка власних здібностей: «Для досягнення успіху в навчальному закладі студенти розвивають різні форми саморегуляції, вчать ставити перед собою цілі, організовувати власний час, посилюється самоконтроль та потяг до самовдосконалення» [10, с.98]. У період юності професійний розвиток відбувається невіддільно від особистісного.

Важливим психологічним утворенням юнацького віку є самоусвідомлення і стійкість образу "Я". Цінним психологічним набуттям ранньої юності є відкриття власного внутрішнього світу, що, з іншого боку, відкриває багато тривожних і драматичних переживань. Становлення особистості також включає в себе формування відносно стійкого образу "Я", тобто цілісного уявлення про самого себе. Образ "Я" – складне психологічне явище, яке не є простим усвідомленням своїх якостей чи сукупності самооцінок.

Вибір професії буває іноді дуже важким. Е. Гінзберг підкреслює, що це довготривалий процес, який включає в себе багато зовнішньо незначних рішень, кожне з яких впливає на наступні та обмежує подальший вибір. Е. Гінзберг поділяє процес професійного вибору на три стадії: стадію фантазії (до 11 років), гіпотетичну (11-17 років) і реалістичну стадії (старше 17 років). Існує багато факторів, які впливають на вибір професії: думка батьків, однолітків, шкільного персоналу, інтелект, індивідуальні здібності, інтерес, вакансії, матеріальна винагорода і моральне задоволення, суспільно-економічний статус, фактор престижу, національні традиції тощо [8].

Важливо, що самовизначення впливає на зміну навчальної мотивації. Провідна діяльність у ранній юності – навчально-професійна, старшокласники починають розглядати навчання як необхідну базу майбутньої професійної

діяльності. Їх цікавлять, головним чином, ті предмети, які їм будуть необхідні в подальшому, їх знову починає хвилювати успішність. Реалізація основних потреб цього віку призводить до відносної стабілізації особистості, формування "Я-концепції", світогляду. Центральним новоутворенням стає самовизначення – професійне та особистісне. Саме в період юності з'являється свідоме ставлення до навчання (А.В. Петровський). Все це дає можливість у цей віковий період здійснювати пошук сенсу життя.

Таким чином, основними новоутвореннями даного вікового періоду виступають: професійне і особистісне самовизначення, потреба юнаків зайняти внутрішню позицію дорослої людини, визначити себе у світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості разом із усвідомленням себе, як члена суспільства, свого місця і призначення в житті та формування потреби в трудовій діяльності.

В період ранньої юності в межах нового рівня самосвідомості відбувається становлення стійкого уявлення про себе. В 15-17 років виникає особливе особистісне новоутворення, яке в психологічній літературі визначається терміном "самовизначення". Емпіричне дослідження виявило відмінності "Я-концепції" у хлопців та дівчат раннього юнацького віку.

Отримані результати нашого дослідження можуть бути використані в роботі практичного психолога при наданні психолого-педагогічної допомоги особистостям даної вікової категорії.

Юність - унікальний період входження в світ культури: театри, концертні зали, музеї, заряджають енергією на все життя. На все життя залишаються в пам'яті і переживання, що пов'язані з першою дружбою та першим коханням.

Юнацький вік — це вік входження в об'єктивний та нормативний дух свого історичного часу в його національній формі (О.В. Толстих). Знаходження своєї ідентичності для юнака стає афективним центром життєвої ситуації розвитку (Л.І. Божович). Саме тому до близького дорослого він ставиться як до ідеалу. Ті якості, які юнак високо оцінює, є для нього еталоном

у різних сферах людських відносин: виконання моральних норм, ставлення до праці, до самого себе. До цих якостей приміряє своє ідеальне Я — яким він бажає стати в дорослому житті.

У ранньому юнацькому віці інтенсивно формується світогляд — система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини. Його основи закладаються ще в попередніх вікових періодах. Засвоєні раніше моральні норми, ідеали, принципи, правила поведінки зводяться у цілісну систему, яка дає змогу не тільки зрозуміти навколишній світ, а й оцінити його, знайти себе в ньому, визначити своє ставлення до нього та сенс свого життя. Ці світоглядні пошуки нерідко зумовлюють переоцінку цінностей.

Формування світогляду включає соціальну орієнтацію особистості — усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір власного майбутнього соціального становища і шляхів його досягнення.

Вирішальне значення для формування світогляду має громадянська та громадська активність учнів, яка сприяє збагаченню їхнього морального та соціального досвіду, засвоєнню соціальних та етичних норм поведінки, виникненню певного ставлення до різних соціальних феноменів (релігії, культури, політики, ідеології, нації, влади, держави, освіти, спорту тощо). Формування світогляду є результатом та умовою все глибшого усвідомлення старшокласником себе як особистості з відповідною системою ставлення до всього, що його оточує, та до себе.

До закінчення школи юнак стає людиною, яка має певні моральні, соціально-політичні, економічні, наукові, культурні, релігійні та інші погляди, хоч і не завжди правильні, зате досить стабільні.

Юність — це перехід від фізіологічної зрілості до зрілості соціальної, змістом якої є включення старшокласника до дорослого життя, засвоєння тих норм та правил, які існують у суспільстві.

Щодо соціальної ситуації розвитку в старшому шкільному віці, то вона зумовлена особливостями перебування учня на порозі самостійного життя,

необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху.

Психічний розвиток у ранній юності – це та необхідна основа, яка дозволяє людині свідомо й обґрунтовано здійснити вибір подальшого життєвого шляху відповідно до своїх можливостей та індивідуальних особливостей.

Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення.

Юність є початком дорослого життя. У цьому віці виникає відчуття того, що все життя попереду, а це дає можливість пробувати, помилятися і вести пошук. Дитинство залишається у минулому. Всі психічні функції в основному сформовані і почалася стабілізація особистості, рамки окремих вікових періодів носять все більш умовний характер. Криза 17 років - рубіж звичного шкільного і нового дорослого життя.

У випадку, коли діти покидають стіни школи після 9-го класу, йдуть у коледж або працювати, відбувається зсув кризи 17 років у бік кризи 15 років. Криза 15 років характерна переважно для тих, хто має сильну установку гедонізму. Під час кризи такі підлітки бувають цинічні і достатньо відверті, ясно формулюють своє життєве кредо. Період юності для них - час спроб і помилок.

В 17 років криза протікає не менш гостро, ніж у 15 років. Д.Б. Ельконін відзначав це як найважчий кризовий період разом з кризою 3-х років. Більшість 17-річних орієнтується на продовження освіти, небагато - на пошук роботи. Вища освіта їм необхідна, насамперед, для того щоб одержати професію, що дозволяє "жити гідно", "багато заробляти", "забезпечувати себе і сім'ю".

Юнацький вік - один з самих спутаних і суперечливих в психологічних і педагогічних уявленнях і теоріях. Спутанність і суперечність уявлень можна пояснити (як і підліткового віку) характером самого віку, що стає в історії цивілізації. По гіпотезі Д.Б. Ельконіна про історичний зміст дитинства, як

підлітковий, так і юнацький вік історично молоді і тому не знайшли своєї культурно-історичної форми і механізмів розвитку.

Юнацький вік - період індивідуального життя, в якому стає (розвивається) здатність діяльно, практично співвідносити цілі, ресурси і умови для рішення задач будівництва власного життя, перспективи, характерного для дорослої людини (рішення професійної, виробничої задачі; вияв суспільної позиції; здійснення суспільно значущого вчинку або дії; побудова власної сім'ї і т. п.).

У ранньому юнацькому віці відбувається формування цілісного уявлення про себе, відкриття себе як неповторної особистості, саморефлексія свого становища і призначення в світі.

З'являються важливі особистісні якості: усвідомленість, самостійність, незалежність; рефлексія власного життєвого шляху, прагнення до самореалізації. З'являються нові соціальні потреби, основна спрямованість особистості. Формуються життєві цінності, науковий і громадянський світогляд.

Протягом ранньої юності (від 15—16 до 17—18 років) особистість виходить на рубіж відносної зрілості, у цей період завершуються бурхливий ріст і розвиток її організму, а також первинна соціалізація.

Утверджуючись у світогляді, самоусвідомлюючись і самовизначаючись, прагнучи індивідуальної неповторності, юнаки і дівчата виявляють значно вищий, ніж у підлітковому віці, рівень навчальної діяльності, комунікативності, починають узгоджувати у своєму баченні майбутнього близьку і віддалену перспективи, нерідко переживаючи при цьому кризу Цінність – феномен, який має для людини велике значення і відповідає її актуальним потребам та ідеалам; опосередковане культурою поняття, яке є еталоном належного у досягненні потреб.

Не менш істотним для становлення світогляду є новий рівень розвитку самосвідомості юнака, його самооцінки та образу Я. Багатьма авторами відмічається, що притаманні цьому віковому періоду істотні зрушення в сфері

самосвідомості пов'язані з відкриттям власного Я, свого внутрішнього світу в його цілісності та унікальності, формуванням особистої ідентичності, почуттям індивідуальної самототожності, наступності, єдності. Зміна самоствавлення юнака, усвідомлення ним себе як неповторної особистості із власним ладом думок, почуттів та переживань, намагання підкреслити свою оригінальність, несхожість на інших поєднується зі зростанням інтересу до себе, з мотиваційною зарядженістю на змістове оцінювання різних сторін та якостей власного Я, з прагненням до поглибленого самопізнання (самопостереження, аутокомунікації, самоосмислення), критичного самоаналізу та саморефлексії. У цьому віці самооцінка, пов'язуючись із життєвими планами, самостверженням себе як особистості, набуває якісно нового, більш диференційованого та реалістичного характеру. Тенденція до систематизації та узагальнення уявлень про власні фізичні та психосоціальні якості, свою самість призводить до відносної стабілізації образу Я, збалансованості інтегральної сукупності сконструйованих ними самопрезентацій (ідентичностей, Я-позицій тощо) [11], гармонізації співвідношення між Я-реальним та Я-ідеальним, формування позитивної Я-концепції, почуття самоповаги та самоцінності, більш-менш адекватного рівня домагань, що, в свою чергу, суттєво впливає на емоційно-вольову сферу юнака, зокрема, на механізми внутрішнього гальмування та здатність до вибіркового реагування на зовнішні впливи [8].

Говорячи про психологічні передумови становлення світогляду осіб юнацького віку, слід окремо зазначити змістові та формально-динамічні особливості їхніх ціннісних ставлень. З точки зору змісту ціннісні орієнтації юнака насамперед стосуються 1) ставлення до власної тілесності (здоров'я як цінність) і власного Я (цінності самопізнання та самореалізації); 2) ставлення до інших (широке коло інституціональних, професійних, групових та ін. цінностей, пов'язаних з міжособистісними комунікаціями та інтеракціями); 3) ставлення до речей та явищ оточуючого світу (матеріальні, пізнавальні та ін. цінності); 4) ставлення до Абсолютного, що виражається у так званих

високих духовних («вічних») цінностях. Формальнодинамічний аспект окреслених ціннісних ставлень розкривається у способі їхнього впорядкування юнаком у вертикально (ієрархічно) та горизонтально організовану аксіологічну структуру, а також у тому, наскільки вони здатні спонукати особистість до відповідної дії, вчинку.

Насамкінець зупинимось на розгляді психологічних характеристик, механізмів та складових самовизначення юнака, котре є визначальним чинником становлення змістових та структурно-функціональних особливостей світогляду. З огляду на це, слід, по-перше, зазначити, що самовизначення вважається одним із основних особистісних новоутворень юнацького віку [7; 9; 14; 15], котре пов'язане з активним формуванням власної позиції відносно системи культурних цінностей «з метою визначення та обґрунтування для себе ціннісно-сміслових засад власної життєвої концепції, а також вибору способів і форм її реалізації» [18, с.93]. Джерелом такого самовизначення виступає потреба людини у формуванні смислової системи, в якій злиті уявлення про світ та саму себе, а також іманентне їй свідоме прагнення до пошуку та реалізації смислу власного існування у конкретних культурно-історичних умовах [16]. При цьому підкреслюється, що процес самовизначення розгортається у двох площинах – ціннісно-смісловій та часовій.

Є підстави вважати [13], що такими суб'єктивно значущими сферами життєдіяльності, рефлексивно виокремленими молодю людиною із загального континууму власного буття та наділеними онтологічним статусом джерела значущих актуальних чи потенційних самозмін на своєму життєвому шляху, є:

- сфера професійної діяльності, самовизначення відносно якої пов'язане з індивідуалізацією юнаком «суспільного інвентарю цінностей» (В.І. Слободчиков, Г.А. Цукерман) та формуванням в нього ціннісно-мотиваційних домінант, котрі виступають основою побудови більш-менш реалістичного образу бажаного професійного майбутнього, рефлексивного

оцінювання себе та своїх можливостей в обраній професії, включення до структури власних життєвих планів усього з нею пов'язаного;

- сфера міжособистісних відносин, в межах яких юнак виробляє власну внутрішню позицію стосовно обговорюваних у колах дорослих та однолітків проблемних тем (насамперед, тих, що стосуються пошуку сенсу життя, самопізнання, життєвих планів та шляхів їхньої реалізації, взаємовідносин між людьми, творчості тощо), змістовно визначаючи форми і способи презентації свого Я у спілкуванні з ними, апробуючи різні соціальні ролі та розширюючи власну особисту автономію;

- сфера естетичної діяльності, в межах якої відбувається оволодіння особистістю специфічними «мовами» різних видів, стилів та жанрів мистецтва, а також вдосконалення системи операціональних навичок і вмінь, що визначають її здатність дешифрувати знакову структуру тексту та «перевести» зміст мови мистецтва на мову людських емоцій і сенсів. Це, в свою чергу, призводить до збагачення інтелектуального та духовного світу особистості, гармонізує її взаємодії зі світом, підвищує її адаптивні можливості, сприяє її самовираженню.

Соціальна ситуація розвитку. Юність - період стабілізації особистості. У зв'язку з ускладненням самосвідомості ускладнюється ставлення до себе та до інших; загострюється потреба юнацтва зайняти позицію якоїсь соціальної групи; з'являються дорослі ролі і обов'язки: старшокласники отримують паспорт, несуть відповідальність за правопорушення, з 17 років мають право вступити до шлюбу. Старшокласники визначаються з громадянською позицією, обумовленою появою нової соціальної ситуації "Я і суспільство".

Центральним новоутворенням є професійне і особистісне самовизначення - потреба юнаків зайняти внутрішню позицію дорослої людини, визначити себе в світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості разом з усвідомленням себе як члена суспільства, свого місця і призначення в житті. Складаються основи наукового і громадянського світогляду, формується потреба в трудовій діяльності.

Основна спрямованість особистості - зосередження в майбутнє.

Сензитивний період для формування життєвих цінностей, світогляду.

Основне протиріччя - оцінка своїх можливостей і здібностей та відсутність засобів реалізації цих здібностей.

Провідний вид діяльності - учбово-професійна діяльність.

Взаємовідносини в ранній юності стають складнішими, ніж в підлітковому віці. Одна з особливостей ранньої юності - перебудова взаємин з дорослими. Взаємини з дорослими стають більш рівними і менш конфліктними. Спілкування з дорослими відбувається на рівні довіри. Старшокласники хотіли б бачити в батьках друзів і радників. Школярі потребують допомоги старших. У них виникає особливий інтерес до спілкування з дорослим, бо окремі питання вони взагалі не можуть обговорювати з однолітками, тому що їм не вистачає досвіду. Переважають такі теми спілкування з дорослими: вибір професії, життєві перспективи, навчання, взаємини з оточуючими, захоплення, питання моралі. Причому диференціюються теми, які обговорюються з батьком і матір'ю, залежно від їх компетентності. Старшокласники, незалежно від статі, більш відкриті з матір'ю, ніж з батьком. Спілкування з батьками ділиться на особисте і ділове.

Взаємини із вчителями стають більш складними і диференційованими. В образі ідеального вчителя на перше місце виходять його індивідуальні людські якості - здатність зрозуміти, сердечність. На другому місці стоїть професійна компетентність, на третьому - вміння справедливо керувати. У старшокласників взаємини учителя і учнів будуються лише на основі взаєморозуміння і поваги один до одного.

Спілкування з ровесниками надзвичайно важливе в цей період. Воно виконує інші функції, ніж спілкування з дорослим. Спілкування з ровесниками відбувається на рівні сповіді. Воно носить інтимноособистісний характер. Взаємини діляться на дружні та товариські. Юнацька дружба виконує функцію психотерапії, підтримки, самоповаги. У цей період зростає вибірковість, відповідно, зменшується кількість друзів. В основі прагнення до дружби

лежить потреба в саморозкритті, розумінні іншого і себе іншим. Змістом такого спілкування є реальне життя: проблеми спільної учбової діяльності, громадська робота, спільне дозвілля, розваги, спорт. У бажанні дружити з ровесником проявляється прагнення до рівноправного спілкування. Для ранньої юності характерною є ідеалізація друзів і самої дружби. Юнацька дружба не тільки схильна до сповіді, але і дуже емоційна.

Часто навіть ті, хто мають друзів, переживають самотність через нездатність виразити у спілкуванні повноту почуттів.

Виникнення почуття закоханості зв'язано зі статевим дозріванням, бажанням мати дуже близького друга, потребою в сильній персональній емоційній прихильності. Закоханість, перше побачення часто стають відповіддю на внутрішню потребу кохати, бути дорослим. Юнацька мрія про любов виражає прагнення до емоційного контакту, розуміння, душевної близькості.

Для старшокласників власні переживання інколи більш важливі, ніж об'єкт захоплення. Закоханість часто нагадує епідемію, через наслідування, орієнтацію на поведінку однокласників. Спілкування з популярною в класі дівчиною, або хлопцем є засобом самоствердження в очах ровесників. Юнаки чіткіше, ніж дівчата, розмежовують кохання і дружбу.

У цей період формується сексуальна орієнтація. Юнацька сексуальність і її конкретні прояви пов'язані з комунікативними рисами особистості та специфічними нормами соціального середовища. Поведінка юнаків щодо представників протилежної статі значною мірою залежить від того, як вони уявляють свою статеву роль та від їхнього уявлення про те, якою повинна бути кохана людина. Потреба в саморозкритті та еротичні бажання часто не збігаються. Старшокласник може проявляти еротичний потяг до одного об'єкта, а ніжний, закоханий - до іншого. Дівчата почувають себе у спілкуванні з юнаками більш вільно і впевнено, ніж юнаки з дівчатами. Старшокласників хвилює нормативний, ритуальний бік взаємин з представниками протилежної

статі, оскільки вони вперше з цим стикаються. Часто психосексуальні труднощі стають причиною юнацької самотності.

Підготовка старшокласників до шлюбу і сімейного життя – одне з основних завдань школи. Старшокласники повинні знати і усвідомлювати соціальну суть сім'ї та її наслідки для особистого життя, засвоїти певну суму знань з психології, соціології сім'ї й шлюбу, фізіології. Школа повинна формувати адекватні шлюбно-сімейні уявлення, сприяти вихованню і самовихованню необхідних для життя в шлюбі якостей.

Самосвідомість – відносно стійка, більш менш усвідомлена неповторна система уявлень про себе, на основі якої індивід будує свою взаємодію з іншими та ставиться до себе.

Самовизначення – свідомий акт визначення та затвердження власної позиції в проблемних ситуаціях. Особливими формами самовизначення в юнацькому віці є професійне та моральне самовизначення.

Світогляд – система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності й до самого себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції, їх ідеали, принципи, цінності.

Ранній юнацький вік – особливий період психічного розвитку, який характеризується багатьма властивостями. Психологічні вікові особливості юнаків і дівчат пов'язані з комплексом обставин, насамперед родинним "кліматом": суспільними умовами і способом життя, вихованням і характером діяльності членів сім'ї, а також зі статевими, типологічними та індивідуальними характеристиками. Це обумовлює завдання психологічної науки – розробку та впровадження засобів профілактики кризових станів юнацької молоді в контексті родинного виховання.

На різних етапах життєвого шляху людина зіштовхується з кризовими ситуаціями, які можуть спровокувати особистісну (екзистенційну) вікову кризу. Поняття кризи психологами трактується по-різному.

Слушною є думка Ф. Василюка, він стверджує, що ситуація "кризового стану" визначається тим, яка життєва необхідність виявляється паралізованою в результаті нездатності типів активності, що є в юної особи, щоб справитися з наявними зовнішніми і внутрішніми умовами життєдіяльності. Однак дослідник дає лише загальне визначення кризового стану та не прив'язує його до сімейних суперечностей.

Досить розповсюджене переконання, що основою розвитку юної особи є гармонійні взаємини у родині, різні аспекти яких вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як К. Абульханова-Славська, М. Алексєєва, Дж. Конджер, В. Савчин, Е. Помиткін та ін. [1–3]. Питання специфіки родинного виховання та його впливу на формування особистості підлітка також знайшло відображення у працях С. Васьківської, С. Максименко, В. Москальця [4; 5].

Поняття "взаємини" Ю. Євсенкова визначає як "спосіб стосунків між окремими людьми, що базується на симпатії або антипатії, і виражає позицію кожної особистості, що спрямована на контакт" [6]. Оскільки "взаємини" є двостороннім, те, якими вони будуть, залежить як від підлітка, з одного боку, так і від його батьків, з іншого, адже батько і мати реалізують різні функції виховання, які обумовлені цілою низкою історичних та культурних причин. На думку Т. Алексеєнко, дуже важливо, щоб батько виконував саме свої, батьківські функції, не ставав замісником матері, щоб батьківські ролі були чітко диференційовані [7]. І. Сіданич визначає батьківство як соціальнокультурний феномен, який характеризується певною системою продиктованих культурою та суспільством норм і правил, що регулюють розподіл функцій виховання дітей у сім'ї [8].

У науковій літературі існує два підходи до ролі батька – традиційний та "нове батьківство". Традиційний підхід обмежувався лише біологічною роллю батька, у ньому наголошувалось на відособленості батька і дитини, короткотривалості його контактів із дитиною у порівнянні з материнськими.

У середині ХХ ст. з'являється підхід так званого "нового батьківства", що відображує зміну реалій: статус батька в суспільстві змінюється,

розширюється діапазон батьківських ролей, вони переоцінюються та уточнюються суспільством [7]; батьки усвідомили, що вони несуть відповідальність також за емоційний стан своїх дітей, що батьківська поведінка відбивається на поведінці дитини та на її особистості [9].

Дослідники Ш. Барт і Е. Фтенакіс пропонують свою модель феномену батьківства. За нею батьківство складається з таких компонентів: потребнісно-емоційний (біологічні та соціальні аспекти мотивації, потреба в контакті, емоційні реакції, переживання), операційний (обізнаність і вміння, операції по догляду за дитиною та спілкуванню з нею), ціннісно-смысловий (ставлення батька до дитини, екзистенціальні переживання). Це дозволяє дослідникам зробити висновок, що батьківство є комплексним феноменом, пов'язаним з усіма аспектами життєдіяльності, у тому числі з особистісним розвитком юної особи (цитуються за [7]). Очевидно, що проаналізовані вище дослідження мають бути взяті за основу при розгляді кризових станів у процесі розвитку юної особи.

Важливим завданням, що стоїть перед дослідниками сім'ї, є вивчення джерел напруженості в сімейних стосунках, аспектів тих хронічних непогоджень, які призводять до дезорганізації розвитку особистості у ранній юності.

Саме у період ранньої юності формуються відчуття дорослості та "Я-концепції", з'являється рефлексія, формується світогляд, ідентичність, стає можливим самовиховання тощо. Юна особа у цей період швидко розвивається і характеризується особистісною нестабільністю. Протилежні риси, прагнення, тенденції співіснують і борються між собою, визначаючи суперечність характеру і поведінки юної особи, що трансформується в дорослу людину. З одного боку, вона з ентузіазмом включається в життя суспільства, а з іншого – охоплена пристрасстю до самоти [10].

Вона вагається між сліпим підпорядкуванням вибраному нею лідерові й зухвалим бунтом проти будь-якої влади. Практично егоїстична, матеріалістична і в той же час сповнена вищого ідеалізму. Юнаки та дівчата

аскетичні, але раптово занурюються в розбещеність найпримітивнішого характеру. Інколи їхня поведінка по відношенню до інших людей груба, хоча самі вони неймовірно ранимі. Їх настрій вагається між сяючим оптимізмом і найпохмурішим песимізмом. Інколи вони працюють з невичерпним ентузіазмом, а інколи повільні й апатичні [11].

Глибокі психологічні проблеми, що виникають у юної особи, нерідко переходять критичну межу, за якою криза дорослішання може стати причиною різних форм відхилень поведінки, особистісних порушень, або навіть перетворитися в екстремальну ситуацію [9].

Існують різні форми криз розвитку в період дорослішання. У роботі Х. Ремшмідта наведено таку їх класифікацію: порушення статевого розвитку; криза ідентичності; криза авторитетів; переживання відчуження (деперсоналізація і дереалізація); порушення оцінки своєї фізичної статі (дисморфобії); нарцисичні кризи [12]. Усе це й обумовлює психологічні засади юнацької кризи як кризи самосвідомості, здолавши яку юна особа набуває "відчуття індивідуальності".

За С. Сатир, юнак сповнений енергією, одержимий потребою бути незалежним, повний очікування майбутніх успіхів у житті, він проходить через тяжкі випробування у пошуках власної дороги [13]. А якщо врахувати при цьому, що уготованих доріг не буває, можна легко зрозуміти ту пересторогу та тривогу, яку викликають його психічні стани у батьків.

Саме в сім'ї формуються життєві та моральні цінності, позиціонування юної особи серед інших, програмується її успішність або неблагополуччя у дорослому житті. Проблема стосунків батьків і дітей у цьому контексті є визначальною, складною і парадоксальною. Складність її в прихованому, інтимному характері людських відносин, педантичності "зовнішнього" проникнення в них. А парадоксальність у тому, що, при всій її важливості, батьки її зазвичай не помічають, бо не мають для цього необхідної педагогічної та психологічної підготовки або, бодай, належної інформації.

Батьки повинні розуміти як раптові зміни настрою юнака чи дівчини, так і дивні, на перший погляд, захоплення, як ексцентричну поведінку, так і новий лексикон і деколи свідомо невдалі кроки. Але якщо бути до кінця відвертими, то батьки вкрай рідко витримують такі випробування. І тоді відбуваються сварки, непорозуміння, а суперечності загострюються до конфліктів та повного відчуження.

У сім'ях, де склалися конфліктні стосунки батьків і дитини, неправильні виховні установки дорослих, основне зусилля слід спрямовувати на формування відповідальних і доброзичливих відносин. Практична допомога батьків школі, спільна праця з дітьми, участь у туристичних походах сприяють взаєморозумінню дітей і дорослих, знімають напруженість у їх відносинах та покращують розуміння дітьми самих себе.

Потрібно наголосити, що юнаки і дівчата на перших курсах вищих навчальних закладів зіштовхуються з різного роду кризовими станами і потребують уваги психолога, якого, на жаль, немає у вузі.

Отже, аналізуючи кризові ситуації раннього юнацького віку, стилі взаємин батьків з дітьми, слід акцентувати увагу на зрілій сім'ї, яка дозволяє і батькам, і дитині задовольняти свої потреби, отже, гармонійно розвиватися. Гармонійний розвиток особистості дитини можливий при збереженні та зміцненні її здоров'я, визначеного як стан фізичного, психічного та соціального благополуччя.

Як правило, труднощі ранньої юності, що загострюються в кризовий період, служать проекцією стосунків у сім'ї. Співвідношення себе і сім'ї у дорослого і юнака дзеркальне: для дорослого сім'я – похідне від "Я", для юнака "Я" – похідне від сім'ї.

"Юність вкрай потребує ідеалу, зразка для наслідування дорослої людини, на яку можна рівнятися. І якщо юнак знайде його у своєму найближчому оточенні – краще, в одному або обох батьках, він навряд чи стане шукати його "на стороні".

Щоб успішно пережити всі пригоди ранньої юності, і батькам, і підліткам потрібно добре уявляти, яким чином виходити з кризових ситуацій. Не можна швидко і без зусиль вирішити всі проблеми юнацького віку. І батьки, і юнаки та дівчата повинні набратися терпіння і продовжувати працювати, розмовляти один з одним, любити один одного. Таким чином, можна сформулювати характерні ознаки специфіки переживання кризових станів у ранній юності. Підлітки у цей період стають проблемними, погано поведуться, адже вони хочуть відчувати себе коханими, сильними, значимими; відчувати, що у них є сім'я; досліджувати навколишній світ і експериментувати з ним і з собою.

Узагальнюючи вплив сім'ї у виникненні та запобіганні кризових станів у юнаків та дівчат, можна зробити такі висновки.

Сім'я розглядається як первинний і найбільш потужний агент соціалізації, що відіграє ключову роль у формуванні особистих якостей і мотивів підлітків, в керуванні їх соціальною поведінкою, передачі їм цінностей, переконань і норм, властивих певній культурі.

Висновки до першого розділу. Негармонійні типи родинного виховання можуть бути чинниками, що провокують посилення акцентуацій у поведінці, що в поєднанні з особливостями цього вікового періоду (реакції емансипації, групування з однолітками, захоплення (хобі), імітація, сексуальний потяг тощо) може стати причиною деструктивної поведінки і кризових станів, що переживаються юнаками та дівчатами.

Гармонія в сім'ї та почуття любові в родині один до одного є основною запорукою запобігання кризових станів у юнацької молоді.

РОЗДІЛ 2 Дослідження особистості в період становлення світогляду в ранній юності

2.1. Емпіричне дослідження особистості в ранній юності.

Існують різноманітні концепції та думки щодо визначення поняття професійного самовизначення. Однак усіх їх об'єднує загальна ідея, про те що професійне самовизначення – це той вибір, що здійснюється внаслідок аналізу внутрішніх ресурсів, які має суб'єкт, та можливість співвіднести його з тими вимогами, які притаманні професії.

Так, Є.О. Клімов [4] наголошує на тривалості професійного самовизначення, розглядаючи його як важливу та одну із головних ознак психічного розвитку, а також становлення особистості як повноцінного члена суспільства, компетентного фахівця у тому професійному середовищі, яке було обрано. Н.С. Пряжніков [5] запропонував модель професійного самовизначення, центром якого є ціннісний та моральний аспект, а також розвиток самосвідомості та потреба у компетенції в обраній професії, взявши за основу принцип, який полягає у тому, що людина сама активна у здійсненні професійного вибору. Дійсно, на професійне самовизначення в ранньому юнацькому віці впливають як соціально-економічні умови, так і міжособистісні взаємини, слід врахувати й вікові особливості. Але головне значення в професійному самовизначенні належить лише людині, її активності, відповідальності за свій вибір та становлення в житті.

Професійне самовизначення є цілісний, інтегративний процес, в якому особа має змогу реалізувати свої основні життєві та моральні цінності. Це вибір людиною напрямку та змісту свого розвитку у майбутньому, сфери та засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для втілення своєї життєвої мети та моральних цінностей. Це багатомірний, цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини, її життєві домагання, аспекти її особистісного та соціального самовизначення.

Професійне самовизначення – це самоусвідомлення щодо професійної діяльності, завдяки якому і відбувається певний професійний вибір; процес самостійного і усвідомленого осмислення професійного вибору і всієї життєдіяльності у певній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації.

Професійне самовизначення найчастіше визначається як вибір людиною напряму і змісту свого подальшого розвитку, сфери та засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для втілення своєї життєвої мети та моральних цінностей. Це багатомірний, цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини, її життєві домагання, аспекти її особистісного та соціального самовизначення.

Юність – це вік, коли завершується фізичне дозрівання особистості, складається *світогляд*, формуються ціннісні орієнтації, установки, ідеали прагнення та мета. Мислення у юності набуває емоційного характеру. Емоційність проявляється в особливостях переживань щодо власних можливостей, здібностей і особистісних якостей, у намаганні узагальнень, пошуку закономірностей і принципів. Зростають концентрація уваги, обсяг пам'яті, формується абстрактно-логічне мислення. Виявляється вміння самостійно розумітися на складних питаннях. Провідною діяльністю у юності визнається учбово-професійна діяльність. У ранньому юнацькому віці юнаки та дівчата шукають себе, своє місце в суспільстві. В цей період особистість починає наслідувати моделі поведінки дорослих представників власної статі, які склалися в даному середовищі, в даній культурі. На основі цього вона формує власну статево-рольову поведінку, що, у свою чергу, може впливає й на вибір професії. Професійне самовизначення невіддільне від прагнення до самоактуалізації особистості. Нині в Україні проводяться дослідження особливостей прагнення до особистісного та професійного зростання у осіб із різними гендерними характеристиками. Зокрема, встановлено наявність зв'язку між гендерними характеристиками особистості та різними аспектами самоактуалізованості особистості.

Отже, в контексті дослідження впливу гендеру на вибір професійної сфери, можна зробити висновок про те, що молода людина, замислюючись над питанням професійного самовизначення, спирається на свої інтереси і схильності, багато в чому обумовлені гендерною приналежністю, враховує поширені в суспільстві уявлення про професійну сегрегацію за принципом гендерних стереотипів, зупиняючи свій вибір на тій сфері професійної діяльності, яка традиційно вважається характерною для того типу гендеру, з яким вона себе асоціює.

На першому етапі емпіричного дослідження було проведено опитування за допомогою модифікованого опитувальника «Маскулінність-фемінність» С. Бем. Аналіз результатів емпіричного дослідження, дозволяє константувати наступний розподіл гендерних типів у дівчат: у 15 % спостерігається фемінність, у 20% - маскулінність, а у 65 % спостерігається поєднання маскулінних і фемінних рис особистості. За результатами, які ми отримали за методикою на виявлення маскулінності або фемінності С. Бем відносно юнаків, можна констатувати, що у 19 % юнаків спостерігається маскулінність, у 81 % - поєднання в образах маскулінних і фемінних рис особистості, фемінний тип не виявлено у жодного респондента-юнака.

Таким чином, отримані результати свідчать про певні традиційні погляди на чоловіків серед юнаків, однак вибір більшості юнаків (81%) та дівчат юнацького віку (65%) говорить про слабку орієнтацію молоді на стереотипні конструкти маскулінності і фемінності. За результатами ми можемо константувати очевидне домінування учасників обох статей, у яких виявилася андрогінна гендерна ідентичність і порівняно невелика кількість жінок з фемінною ідентичністю і чоловіків з маскулінною гендерною ідентичністю. Переважання андрогінної гендерної ідентичності вказує на те, що більшість учасників мають як традиційно чоловічі, так і традиційно жіночі якості.

Вияв професійних інтересів, які виступають основою професійної спрямованості мотивації майбутнього фахівця і які вказують на відповідні

нахили, ми проводили за допомогою диференційно-діагностичного опитувальника (ДДО), запропонованого Є. Клімовим. Після проведення аналізу отриманих даних за методикою визначення професійної спрямованості та орієнтації були виявлені наступні результати.

Юнаки - респонденти, які мають в структурі гендерної ідентичності маскулінні риси, обирають професії типу «людина-техніка» (75%) та «людина - знакова система» (25%), інші типи професій - «людина - людина», «людина-природа», «людина-художній образ», були проігноровані. У юнаків з рисами амбівалентного гендерного типу розподіл за вибором професій - «людина-техніка» (44,4%) та «людина - знакова система» (33,3%), інші типи професій - «людина-людина» (16,7%), «людина-природа» (5,6%), «людина-художній образ» (-).

Дівчата, які мають риси маскулінного типу, зробили вибір професії «людина - знакова система» (25%)- до якої належать професії кресляра, топографа, інженера, програміста та інші, «людина- людина» (50%)- які пов'язані з умінням спілкуватися з людьми, спостерігати за ними та поважати їх, та «людина - природа» (25%) - які рекомендуються людям які люблять займатися з об'єктами живої та неживої природи. Професії типу «людина-художній образ» та «людина-техніка» обрані не були.

У дівчата з фемінними рисами домінують професії типу «людина-природа» (67%), що свідчить про любов до природи, здатність оберігати її та покращувати; професії типу «людина- людина» (33%) - знаходяться на другому місці. Інші типи професій обрані не були.

Ті дівчата, які відносяться до амбівалентного гендерного типу зробили свій вибір професій в такій черговості: «людина - людина» (61%), «людина-природа» (30%) та «людина-художній образ» (9%).

Отже, проаналізувавши отримані результати щодо розподілу обраних типів професій, можна зазначити, що домінуючими типами професій у юнаків незалежно від гендерної ідентичності, є професії типу «людина-техніка» та «людина – знакова система», у юнок з амбівалентним та маскулінним типом

ідентичності домінують професії типу «людина-людина», а у юнок фемінного типу - «людина-природа».

Аналізуючи результати, отримані за допомогою методики діагностики професійної спрямованості особистості Б. Баса, ми можемо константувати, що юнки амбівалентного типу обрали: спрямування на себе – Я (38%); спрямованість на справу - Д (31%) та спрямованість на спілкування - С (31%) обрала рівна кількість респондентів.

У дівчат фемінного типу спостерігається вибір: спрямованість на справу-Д (33%) та спрямованість на спілкування-С (64%).

Дівчата маскулінного типу обрали: спрямування на себе – Я (50%), спрямованість на справу - Д (25%); спрямованість на спілкування - С (25%) (обрала рівна кількість респондентів).

Юнаки маскулінного типу обрали професійну спрямованість на себе-Я (75%) та спрямованість на спілкування-С (25%).

Юнаки амбівалентного типу обрали: спрямування на себе – Я (44%), спрямованість на справу-Д (17%) та спрямованість на спілкування-С (39%).

Проведений кореляційний аналіз даних дав нам можливість виявити значущі кореляційні зв'язки на рівні $p < 0,05$ між показниками гендерної ідентичності (маскуліності, фемінінності та амбівалентності) та широким спектром отриманих показників за методиками діагностики професійної спрямованості особистості Б. Баса та диференційно-діагностичного опитувальника (ДДО), запропонованого Є. Клімовим.

Темперамент визначається як сукупність властивостей, які характеризують динамічні особливості перебігу психічних процесів і поведінки людини, їх силу, швидкість, виникнення, припинення та зміну. Характер людини розуміється як сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складається і виявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для індивіда способи поведінки. Окрім індивідуально-психологічних характеристик особистості, що визначають

особливості поведінки в конфліктній ситуації, виділяють особливості емоційного реагування людини.

Конфліктна ситуація визначається як така, що становить перешкоду для досягнення поставленої мети хоча б одного з учасників взаємодії. Конфліктна ситуація обов'язково передбачає суперечливі позиції сторін із будь-якого приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів для їх досягнення, розбіжність інтересів, бажань.

Стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тією мірою, в якій людина хоче задовольнити власні інтереси (діючи пасивно чи активно) та інтереси іншої сторони (діючи спільно чи індивідуально). Виділяється п'ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації: уникнення, суперництво (боротьба), компроміс, співробітництво, пристосованість (відхід від конфлікту). Основою для виділення стратегій поведінки є динаміка співвідношення між ступенем настирливості в задоволенні своїх інтересів і ступенем готовності піти назустріч опоненту в задоволенні його інтересів [2; 5].

З метою вивчення того, який саме зв'язок існує між особистісними особливостями юнаків старшого шкільного віку та їх типовим реагуванням у конфліктній ситуації й було організовано емпіричне дослідження.

2.2. Дослідження особистісних особливостей становлення світогляду в ранній юності.

Нами були використані діагностичні методики: опитувальник Г. Айзенка, призначений для вивчення індивідуальнопсихологічних особливостей і характерологічних проявів осіб підліткового та юнацького віку, встановлення типу темпераменту; цифровий тест «Соціотип» В. Мегедь – А. Овчарова, що дозволяє визначити індивідуально-типологічні риси особистості на основі аналізу вираження таких психічних функцій, як емоції, відчуття, інтуїція, мислення та екстраверсія/інтроверсія; тест «Стиль конфліктної поведінки» К.Н. Томаса (в адаптації Н.В. Гришиної), який

виявляє основний тип реагування – відхід від конфлікту, поступливість, боротьба, компроміс або співробітництво; опитувальник А. Баса – А. Дарки (в адаптації Г.А. Цукерман), спрямований на виявлення агресивних і ворожих реакцій, схильність до опозиційної поведінки; проєктивний тест «Кактус» М.О. Панфілової, який дозволяє діагностувати стан емоційної сфери, відзначити наявність агресивності, її напрям, інтенсивність та ін.

Дослідження особистісних особливостей групи старшокласників дозволило виявити такі результати.

Аналіз отриманих даних за параметрами екстраверсії/інтроверсії та нейротизму виявив екстраверсійну спрямованість досліджуваної групи, тенденцію до емоційної нестабільності; схильності до неправди виявлено не було. У цілому групу досліджуваних старшокласників можна характеризувати як активну, життєрадісну, схильну до встановлення соціальних зв'язків, досить впевнену, відверту в почуттях, невтриману, імпульсивну, збудливу, емоційно нестійку, з рухливістю вегетативної нервової системи, з недостатнім самоконтролем, нестабільністю, схильну до конфліктного реагування, оптимістичну, з прагненням руху й дій, з тенденцією до агресивності та ризикованих вчинків. Виявлено, що у досліджуваній групі старшокласників у переважній кількості представлені холеричний та сангвінічний типи темпераменту.

За індивідуально-типологічними характеристиками (соціотип) досліджуваних старшокласників переважають: активність та товарищівість, доброзичливість, зацікавленість у спілкуванні; лідерські нахили, заповзятливість, прагнення до практичної діяльності у сфері комунікацій; схильність бути в центрі уваги, демонстрація бадьорості й оптимізм; протистояння усталеній думці; глибока емоційність, розуміння стану інших; рішучість та цілеспрямованість, підпорядкування людей своєму впливу; без хитрощів і підступності, свою думку висловлюють прямо; прагнення підбадьорити іншого, вселити надію, альтруїзм.

Для переважної більшості досліджуваних старшокласників характерна екстраверсійна тенденція та зацікавленість у стосунках з оточуючими у поведінці. Разом з цим спостерігаються характеристики, що вказують на схильність до суперництва у спілкуванні.

Зіставлення типу темпераменту досліджуваних і соціотипу дозволило встановити певні особливості їх зв'язку. Для цього було розглянуто представленість соціотипу в кожному з типів темпераменту.

Так, холеричний тип визначається такими узагальненими змістовими характеристиками: зацікавленість у стосунках з людьми більшою мірою через реалізацію можливості впливати на них; розуміння внутрішнього світу людини, хоча й не завжди може братися до уваги; прагнення до визнання іншими особистих заслуг; зацікавленість у враженнях. Сангвінічному типу притаманні такі узагальнені змістові характеристики: спрямованість на певну практичну активність; відносна соціальна автономність; зацікавленість більше змістом, ніж формою у стосунках з людьми; прагнення стабільності у стосунках. Група соціотипів меланхолічного темпераменту нечисленна, провідними характеристиками цієї групи є здатність і зацікавленість у етичних стосунках, відсутність схильності до конкуренції, прийняття рамок договорів, усвідомлення свого місця серед інших.

Отже, означені змістові характеристики виявляють певні відмінності у соціальній поведінці особистості, яка обумовлена її психодинамічними особливостями.

Наступним кроком дослідження стало вимірювання типу емоційного реагування у групі досліджуваних.

Найпоширенішим у групі досліджуваних старшокласників типом емоційного реагування є негативізм, який виявляється як опозиційний спосіб поведінки, коли людина звичайно спрямована проти авторитету або керівництва; меншою мірою представлена фізична та вербальна агресія; незначно представлене почуття провини, але майже у всіх виявлених випадках негативізм поєднується з вираженим почуттям провини; чверть

досліджуваних виявила відсутність значно виражених типів емоційного реагування.

Спостерігається переважне застосування старшокласниками стратегії компромісу, що виражається через зговірливість, згідність з частковим задоволенням у конфлікті і власних інтересів, і інтересів опонента; меншою мірою застосовуються стратегії співробітництва як максимальне задоволення в конфлікті власних інтересів та інтересів опонента й відходу від конфлікту як намагання його не помітити, які виражені порівняно однаковими показниками, найменш застосовується стратегія боротьби. Стратегію поступливості в досліджуваній групі виявлено не було.

У хлопців значно переважає стратегія компромісу порівняно з іншими стратегіями, у дівчат – стратегії співробітництва, компромісу, відходу мають приблизно однакові показники. Окрім того, у групі дівчат представлена стратегія боротьби, яка не виражена у хлопців.

Отримані дані нашого дослідження було проаналізовано з метою встановлення відмінностей показників у групах дівчат і хлопців.

Аналіз особливостей емоційного реагування особистості та вибору типу конфліктної стратегії дозволив встановити таке. Стратегія боротьби поєднується з найбільшою кількістю типів емоційного реагування – фізична, непряма, вербальна агресія, негативізм, підозрілість. Стратегії співробітництва відповідає у більшості випадках негативізм та почуття провини. Стратегія відходу від конфлікту співвідноситься переважною кількістю з почуттям провини, негативізмом, вербальною агресією. Половина з виявлених у групі досліджуваних виборів стратегії компромісу поєднується з незначними проявами емоційного реагування.

У проведеному дослідженні було виявлено такі достовірні кореляційні зв'язки:

– чим вищі показники екстраверсійної спрямованості особистості, тим менше вона схильна до відходу від конфліктів та почуття провини;

– чим більше виражена емоційна нестабільність, тим менше виражена схильність до співробітництва та більше до брехні;

– чим більше виражена нестабільність, неврівноваженість нервово-психічних процесів, емоційна нестійкість, тим більше виявляється схильність до агресивних і ворожих проявів у реагуванні на конфліктну ситуацію;

– схильність людини до брехні не сполучається з конструктивною поведінкою співробітництва, яка спрямована на реалізацію інтересів обох сторін;

– негативний кореляційний зв'язок виявлено між показниками співробітництва та роздратуванням;

– відхід від конфлікту супроводжується почуттям провини, що виявляє неспроможність людини діяти активно у конфліктній ситуації;

– фізична агресія позитивно пов'язана з непрямю агресивною формою реагування, негативізмом, підозрілістю; непряма агресія – з роздратуванням, негативізмом, образою, підозрілістю та вербальною агресією;

– чим вищий рівень негативізму, що виявляється у протестній формі поведінки людини, тим більше виражена в неї образа та підозрілість.

Встановлено, що в переважній більшості особистісні характеристики хлопців та дівчат не відрізняються. Але були виявлені такі відмінності:

– за параметром нейротизму в групі дівчат показник вищий; для них характерна чутливість, емоційна нестабільність, схильність до коливання настрою, занепокоєність, переживання, тривога;

– за шкалою неправди в групі хлопців, показник хоча й перебуває в межах нормального, має достовірно вищі значення;

– за параметрами непрямой та вербальної агресії показник вищий у групі дівчат; імовірно, така форма найбільше відповідає уявленням дівчат про припустиму форму виразу агресивних почуттів;

– за параметром негативізму в групі дівчат вищий показник; дівчата, на відміну від хлопців, схильні обирати форму заперечення, опору будь-якому впливу.

Отже, проведене емпіричне дослідження показало, що особистісні характеристики визначають стратегію поведінки учнів старшого шкільного віку в конфліктних ситуаціях; стратегії поведінки в конфліктній ситуації мають відмінності у хлопців і дівчат; існують статистично значущі зв'язки між рисами особистості і вибором стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях.

Учням 9 та 11 класів запропонували анкету, яка характеризує особливості світогляду в ранньому дитинстві.

1. Виділіть риси, необхідні за сучасних умов для досягнення успіху: учні 9 класу – 36 осіб (62%) визначили головними – настирливість, упевненість у собі, вміння пристосовуватися; учні 11 класу – 23 особи (50%) – визначили головними активність та ініціативність, сміливість та рішучість, комунікабельність.

2. Які з внутрішніх проблем суспільства турбують вас найбільше?: учні 9 класу – 39 осіб (67%) – назвали високий рівень цін та загроза безробіття; 11 клас – 40 осіб (87%) – назвали високий рівень цін і погіршення стану довкілля.

3. Чи впливає матеріальне становище на стосунки з оточенням?: учні 9 класу – 41 особа (71%) зазначили, що впливає певною мірою; учні 11 класу – 39 осіб (85%) зазначили, що істотно впливає.

4. Які способи найнадійніші для досягнення матеріального добробуту?: учні 9 класу назвали роботу у «ринковому» секторі економіки та керівна посада (34 особи – 59%); учні 11 класу – обрали ініціативність, рішучість, вміння досягати свого і роботу у «ринковому» секторі економіки (37 осіб – 80,5%).

5. Чи побоюєтесь ви в майбутньому стати безробітним?: учні 9 класу зазначили, що мало ймовірно (37 осіб – 64%), учні ж 11 класу зазначили, що це досить ймовірно (29 чоловік – 63%).

6. Ваше ставлення до праці: 9 клас – 53 особи (91%) вважають, що людина повинна працювати, навіть якщо не сильно потребує грошей; 11 клас – 45 чоловік (98%) вважають так само.

7. Чи хотіли б ви розпочати власну справу?: учні 9 класу відповіли і так, і ні – 70%; а от 11 клас – 100 відсотків – відповів так.

8. Що означає для вас поняття «гарна робота»? : для 9 класу – 65% учнів – це висока оплачуваність, а для 11 класу – 86% (40 чоловік) – це можливість зробити кар'єру.

9. Якщо ситуація в нашій державі надалі не покращиться і це впливатиме на ваше життя, то що ви робитимете?: 9 клас – 36 учнів зазначили, що чекатимуть поліпшення ситуації, а 41 учень 11 класу (90%) – спробують самостійно розв'язати власні проблеми.

10. Чи вважаєте ви себе соціально захищеною людиною?: 41 учень 9 класу сказали, що більше так, ніж ні; 85% учнів 11 класу (39 осіб) – більше ні, ніж так.

11. Чи хотіли б ви виїхати за кордон?: 46 учнів 9 класу відповіли, що так, але на тимчасову роботу; 44 учні 11 класу (96%) відповіли також «так», але на постійне проживання.

12. Чи відіграє нині освіта важливу роль для забезпечення добробуту людини?: 9 клас – 51 учень (88%) вважають, що дає; а 11 клас 96% (44 учні) – вважають, що лише певною мірою.

13. Основними проблемами сьогодення для вас є?: для учнів 9 класу (51 учень із 56 в класі) – це стосунки з батьками, для учнів 11 класу – 44 учні із 46 в класі – це здобуття освіти.

За результатами тестування (анкетування) помітно те, що основна маса учнів дає чіткі однозначні відповіді, що засвідчує відсутність коливань та сумнівів і, в свою чергу, свідчить про впевненість у собі і своєму виборі. Також необхідно зазначити, що майже 90 % учнів випускних класів надають перевагу матеріальному добробуту перед розвитком власної особистості. Це є причиною і одночасно наслідком соціально-економічної кризи в країні, низького рівня життя населення (насамперед батьків випускників школи), розчарування випускників в можливості посісти гідне місце в суспільстві шляхом всебічного розвитку своєї особистості.

Нажаль, це свідчить про незначну увагу, яку виділяє державна влада, політичні партії, громадські організації та інші компетентні структури для розвитку особистості, про надання реальної можливості випускникам шкіл зайняти гідне місце в суспільстві, зважати на їх інтелектуальний, патріотичний та професійний рівень. Одночасно потрібно звернути увагу на те, що серед випускників помітним є певне незнання реальних соціально-економічних обставин в країні, інколи на їх думку впливають особливості їх віку – певна мрійливість.

Випускники 11 класів відрізняються непоганими знаннями життєвих умов в нашій країні, знанням того набору якостей та вмінь, що користується попитом в українському суспільстві. Але серед тих же 11-ти класників помітним є певний негатив в оцінці можливостей майбутнього випускників в нашій державі. Цей фактор повинен спонукати старше покоління на проведення різноманітних заходів, спрямованих на оптимізацію наших випускників щодо роботи над побудовою можливого їх майбутнього.

Вибір професії став психологічним центром ситуації розвитку старших школярів, створює своєрідну їх внутрішню позицію (Л.І. Божович). Набуття середньої освіти як підготовки до вступу у вищі навчальні заклади є основним мотивом їх навчальної діяльності.

Формування світогляду. Характерною рисою розвитку особистості в ранньому юнацькому віці є вироблення її світогляду, та системи поглядів на світ, суспільне життя, його минуле й майбутнє, на мораль, науку, мистецтво, на людину і сенс її життя. Становлячись, світогляд починає регулювати взаємини юнаків, дівчат, впливати на формування їх ціннісних орієнтацій, на поведінку, ставлення до людей і проектування свого майбутнього. Формування світогляду, пов'язане з потребою самовизначення, породжує певну спрямованість особистості старшого школяра і позначається на всіх психічних процесах і функціях (Л.І. Божович)

Основою формування світогляду в старшокласників є перехід до понятійного пізнання ними об'єктивної дійсності, високий рівень його

мотивації й основна їх внутрішня позиція, яка полягає у потребі самовизначитися. Зміст знань, засвоєваних учнями старших класів, активний характер учбової діяльності, участь в суспільно-політичному житті, є факторами формування їх наукових, ідейно-політичних, моральних і естетичних поглядів.

Значну роль у формуванні цих поглядів відіграє перехід від засвоєння конкретних наукових закономірностей у межах кожного навчального предмета до оволодіння їх теоретичними, методологічними основами (теорія та історія літератури, дарвінізм, суспільствознавство, загальні основи сучасного виробництва та ін.). Важливе значення для формування світогляду старшокласників мають міжпредметні зв'язки, які сприяють утворенню системи знань, узагальненого світорозуміння. Виникає нова спрямованість навчальної діяльності - пізнати зовнішній світ з метою усвідомити свої погляди, відшукати місце людини в світі. Вона спричиняється до розширення кола пізнавальних запитів і інтересів, до поглиблення їх змісту. Виробленню цілісної системи світорозуміння сприяє поєднання теоретичних знань з практикою, з життєвим досвідом.

Дані вивчення пізнавальних запитів юнацтва показують різноманітність питань, які хвилюють шкільну молодь і на які вона намагається дістати відповідь. До них належать питання науки, політики, суспільного життя, питання етики, літератури, мистецтва, спорту, народного господарства. Молодь серйозно починають цікавити питання морального і культурного зростання людей, формування їх духовного світу, виховання й перевиховання, самовиховання й самоудосконалення й ін. Старшокласники прагнуть не тільки пізнати світ, а й виробити свій власний погляд на нього,

Світогляд як провідна сторона особистості молодої людини є предметом дослідження багатьох зарубіжних психологів, педагогів і соціологів. В їх працях відмічається, що в поглядах молоді на світ і життя, в її ставленні до дійсності, передусім соціальної, до громадських цінностей і норм виявляються

непослідовність і суперечливість, внутрішні хитання, бродіння думки, схильність до сумнівів

Самооцінка – це та цінність, значущість, якої надає собі індивід загалом та окремим сторонам своєї особистості, діяльності, поведінки. Самооцінка впливає на поведінку, діяльність і розвиток особистості, її стосунки з іншими людьми. Відображаючи рівень задоволення чи незадоволення собою, самооцінка створює основу для сприймання власного успіху чи неуспіху в діяльності, досягнення мети певного рівня, тобто рівня домагань особистості, виступає важливим чинником особистісного зростання. Рівень домагань – це прагнення досягнути цілей тієї складності, на яку індивід вважає себе здатним і в основі якої лежить така оцінка своїх можливостей, збереження якої стало для нього потребою.

Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми становлення самооцінки й рівня домагань особистості в процесі розвитку її свідомості та самосвідомості розкриті в працях вітчизняних вчених І.Д. Беха, Л.І. Божович, І.С. Булах, Л.С. Виготського, І.С. Кона, Г.С. Костюка, С.Д. Максименка, В.М. М'ясищева, Р.В. Павелківа, К.К. Платонова, Н.С. Побірченко та ін. Сучасною психологією акцентується увага не лише на відповідності самооцінки та рівня домагань, але й на відсутності конгруентності між ними (Л.В. Бороздіна). Дослідженнями, проведеними під керівництвом Л.В. Бороздіної, зафіксовано, що у дорослому віці дивергенція самооцінки та рівня домагань пов'язана зі зростанням особистісної тривожності (феномен «тріади ризику») [1].

Зарубіжними вченими (Дж. Аткинсон, Дж. Баррет, А. Блут, Т. Дембо, У. Джеймс, Р. Дилтс, С. Кох, К. Левін, Д. Роттер, Р. Фішер, Ф. Флеммінг, Д. Френк, Х. Хекхаузен, Ф. Хоппе, К. Хорні та ін.) такі особистісні конструкти як “самооцінка” та “рівень домагань” індивіда вивчаються в контексті мотивації досягнення, яку розглядають як ціль актуальної дії та рівень її складності, обраної на основі самооцінки попередньо виконаних різних за

складністю видів завдань у визначених заздалегідь об'єктивних умовах її досягнення [3].

Задля з'ясування вікової динаміки становлення самооцінки та рівня домагань у ранній юності було проведено емпіричне дослідження серед старшокласників. До діагностичного комплексу увійшли валідні, стандартизовані інструменти: «Шкала самооцінки та рівня домагань» Т.В. Дембо-С.Я. Рубінштейн (модифікація Г.М. Прихожан), методика кількісного виміру самооцінки (С.А. Будассі), «Моторна проба» Шварцландера. Вибірку склали 20 учнів 10-11 класів загальноосвітньої школи (вік 15-17 років)

Нижня межа аналізованого вікового періоду (10-ий клас): реалістична (адекватна) самооцінка – 52% досліджуваних (відповідно – середня самооцінка – 30% і висока – 22%), завищена самооцінка (дуже висока) – 37%, занижена (низька) самооцінка – 11%. Верхня межа віку (11-ий клас) – реалістична (адекватна) самооцінка – 73% досліджуваних (відповідно – середня самооцінка – 40% і висока – 33%), завищена самооцінка (дуже висока) – 21%, занижена (низька) самооцінка – 6%. Як бачимо, в 11 класі більш виразною стає тенденція до зростання адекватності самооцінки, знижується полюсність її представленості.

У нашому дослідженні зроблено спробу порівняти результати емпіричного дослідження рівня домагань старшокласників на основі самоопису (суб'єктивного оцінювання) (методика Т.В. Дембо-С.Я. Рубінштейн у модифікації Г.М. Прихожан) та в процесі виконання діяльності на основі успішності/неуспішності («Моторна проба» Шварцландера).

За методикою Т.В. Дембо-С.Я. Рубінштейн у модифікації Г.М. Прихожан були виявлені такі показники: нижня межа раннього юнацького віку (10-ий клас) – реалістичний (адекватний) рівень домагань – 59% досліджуваних (відповідно – середній рівень – 38% і високий – 21%), завищений рівень домагань (дуже високий) – 28%, занижений (низький) рівень

– 13%; верхня межа віку (11-ий клас) – реалістичний (адекватний) рівень домагань – 79% досліджуваних (відповідно – середній рівень – 39% і високий – 40%), завищений рівень домагань (дуже високий) – 18%, занижений (низький) рівень – 3%. Співвідношення діагностичних показників рівня самооцінки та рівня домагань старшокласників на нижній та верхній межі віку за методикою Т.В. Дембо-С.Я. Рубінштейн у модифікації Г.М. Прихожан представлено на рис.2.

Аналіз наведених вище результатів дослідження дозволяє констатувати, що більшість учнів і 10-ого, і 11-ого класів демонструють реалістичний (адекватний) рівень домагань, який свідчить про оптимальне уявлення про свої можливості, що є важливим фактором особистісного розвитку, проте на верхній межі віку цих досліджуваних на 20% більше, ніж у 10-ому класі.

2.3. Особливості провідної діяльності в ранній юності і шляхи її корекції.

В економічно розвинених країнах професійна праця для більшості людей перетворилася не лише в умову існування. Все частіше людина прагне до праці, де вона була б оцінена і морально, отримувала б задоволення від самого процесу виконання професійної діяльності.

На початковому етапі професійної освіти особистість включається в процес індивідуалізації, а саме: “процес і результат суміщення вимог соціальних, ціннісно-нормативних розпоряджень, очікувань дій, проявів особистісних і ділових якостей властивостей і стилю діяльності індивіда” [3, 85]. При цьому індивідуалізація, з одного боку, утворюючи з соціалізацією єдиний процес, складає зміст соціального зростання, в якому здійснюється формування власне соціального (як головного результату соціального дозрівання), і відбувається становлення значущого у своїй індивідуальності суб’єкта активної творчої дії. З іншого боку, “соціалізація та індивідуалізація протистоять одна одній, де соціалізація виступає лише як процес освоєння (присвоєння) і реалізації людиною соціального (норм, відношень, проявів

духовності тощо)” [4, 188]. Цей процес за змістом виступає як єдність і, водночас, як постійно відтворюване протиріччя двох сторін: соціалізації та індивідуалізації. У цій якості він є єдиним потоком входження підростаючої особи у світ дорослих, у соціальний, вужче, професійний світ, і є необхідним моментом професіо- та соціогенезу.

При дослідженні питання про вплив особистості на вибір професії слід виходити не стільки з вивчення типологічних особливостей індивіда, скільки із всебічного аналізу конкретних випадків, кожен з яких є індивідуальним, оскільки професійна сфера життя особистості, її змістовий та якісний рівні відображають ступінь біологічної зрілості індивіда, якість соціальної зрілості особистості, перспективу становлення її як універсальної індивідуальності. При цьому вітчизняні дослідники зважають на професійний потенціал особистості.

Професійний потенціал визначає перспективи особистості в оволодінні засобами самопроявів її індивідуальності в професії та через професію. І тут поняття “професія” повинно тлумачитися як соціально цінна справа; як заняття, в якому особистість має змогу реалізувати своє призначення, своє покликання, посісти бажане місце у системі цінностей суспільства через осягнення певного соціального визнання (набуття того чи іншого статусу), завдяки обраному нею виду професійної діяльності. Життєва справа, в якій можливе розгортання покликання особистості, може охоплювати одну або декілька сфер індивідуального життя. Проте за сучасних умов культурно-історичного розвитку саме професійна діяльність є тією основою, яка має найбільше сприятливих чинників щодо професійного самовизначення та подальшого професійного розвитку та зростання.

Дослідження життєвої перспективи показали, що особистість повинна знати, які перспективи розкриває професія у значущих для неї сферах. В ідеалі кожна професія повинна бути представлена з точки зору життєвої перспективи особистості, в якій знайшли б місце і можливі досягнення, і можливі труднощі,

які виникають у реалізації певних ціннісних орієнтацій і життєвих очікувань особи [1].

Відомо, що визначення у професії може бути здійснено як з урахуванням, так і без урахування віддалених життєвих перспектив. Якщо вибір буде здійснюватися без урахування віддалених наслідків, у такому випадку навіть існуючий у суб'єкта особистий професійний план не буде виправданий конкретними життєвими цілями, а, як наслідок, як тільки-но цей план реалізується, знову виникне ситуація життєвої невизначеності.

Не часто вдається зустріти людину, яка так любить свою професію, що вважає її справою всього життя і виконує її так, що в оточуючих не виникає сумнівів в істинності її покликання. Відомо, що в ранній юності можна визначити лише загальне підґрунтя (індивідуально-психологічні особливості) для розвитку в майбутньому професійно важливих якостей щодо будь-якої професійної діяльності. Проте саме у ранньому юнацькому віці відбувається активне становлення світогляду, ціннісних орієнтацій, переконань; психологічної готовності до трудової діяльності, що є вельми суттєвим при виборі професійного шляху та розвитку особи у професії.

Дослідники (Г.К. Радчук, Б.О. Федоришин та ін.) вважають, що професійні здібності не мають прямих аналогів у психологічній структурі особистості, яка розглядається у допрофесійний період її розвитку, оскільки професійні здібності – це такі утворення, які формуються у професійній діяльності. Сама особистість так чи інакше впливає на вибір життєвого шляху, але шляхи її впливу на цей вибір досить різноманітні. Відомо, що не існує прямої постійної відповідності між вибором професії і певною якістю особистості. Здібності до певного виду праці не завжди свідчать про інтерес до неї. Коливання у процесі самовизначення можуть мати різні корені, більш того, не існує прямої відповідності між вибором професії і типом вищої нервової системи діяльності людини.

Здійснивши вибір професії, молода людина демонструє свою особистість, своє значуще ставлення до обраної трудової професійної

діяльності. Однак ставлення до професії не є стабільним, воно змінюється протягом усього життєвого і, власне, професійного шляху. Людина то максимально наближується до професії, то віддаляється від неї. Це обумовлюється цілим рядом факторів (соціологічних, психологічних, економічних та ін.): відсутність місця роботи, невдоволеність зарплатнею, контакти з колегами, неприйняття керівника, зміна місця проживання тощо.

Дослідники виділяють показники життєвої перспективи, які можуть стати критеріями оцінки задоволеності здійсненим професійним вибором, передрікати вірогідність виникнення і закріплення почуття професійного покликання в уже обраній особою професії. Так, виділяють чотири типи значущого ставлення до професії: захоплення професією; професійне покликання; розчарування професією; відчуження професії, де професійне покликання розуміють як особливий тип значущого ставлення до справи, що супроводжується почуттям психологічної близькості професії і прагненням людини до ще більшої захопленості професійною діяльністю. Воно з більшою вірогідністю формується у тих, для кого професійний вибір є значущим настільки, що зміна його визначає зміну уявлень особистості про усе своє життя; хто бачить своє життя більш цікавим і насиченим різними подіями лише при виборі тієї єдиної обраної професії. Така професійна діяльність виступає джерелом улюблених емоційних переживань.

Як суспільне явище і психологічний феномен професіоналізм співвідноситься із: певною професійною групою, з індивідуальністю; з групою, де згуртованість членів на ідеях, ідеалах, смаках складаються з професіоналів високого рівня; це певна еліта, яка виділяється своєю майстерністю, і, як наслідок, рівнем, унікальністю діяльності, свідомістю особистості; це є еліта, яка становить працездатний чи резервний потенціал діяльності, слід, у першу чергу співвідносити з діями, ділами, професіями різного роду, які “за самою природою своєю” вимагають спеціальних якостей, обдарованості, таланту; у сучасних умовах таких видів діяльності стає більше, оскільки їх породжує соціальний і технічно-інформаційний розвиток.

У процесі підготовки майбутнього фахівця професіоналізм тлумачиться як: система високоефективних і високонадійних дій, що забезпечують максимальний результат при мінімальних психологічних, біологічних і соціальних затратах, які визначають при найбільшому оптимумі збігу можливостей особи відповідати вимогам виду діяльності, рівням високої, найвищої майстерності; історично спадкова, наслідувана, індивідуально засвоєна система причинних зв'язків, яка реалізує спрямованість, вибірковість ставлення особистості до діяльності; стійка система традицій, яка детермінована змістом і рівнем передачі соціально-історичного досвіду професії, “школою”, яка задає, окрім професійно-технологічних, систему і моральних професійних цінностей; реалізація вмінь, навичок у вигляді унікального компонента, стійка система психічних станів, видів, форм поведінки людини, елементів дій, прийомів біосоціального і психологічного захисту (Г. Маноха).

В цілому система організації, розвитку і формування передумов професіоналізму має включати: 1) вектор спрямованого формування особистості; 2) фокус свідомості, спрямованості діяльності; глибинний характер і рівень діяльності, з якого реалізується професіоналізм; 3) проектування професійно-психологічної готовності, яка є складовою частиною професіоналізму, композицією новоутворень, які комбінують у собі передбачення, прогностичні здібності, потреби, норми; 4) властивості і засоби, які визначають життєздатність професії і відбивають її психологічну сутність, входять до змісту цієї категорії, тобто системи понять, яка містить сутність, якості, міру готовності особи до професійної діяльності; 5) професіоналізм існує в якості вірогіднісної характеристики діяльності, яка здійснює значний вплив на ефективність і надійність, на відносні і абсолютні показники ступеня сталості її психічних ознак, а також на умови розвитку якості виконання як цілісного процесу, так і окремих його складових. Тому постановка проблеми професійного покликання, професійної успішності, а разом з тим і

професійного зростання особистості, яка започатковується в ранній юності, потребує подальшої психологічної розробки.

Висновки до другого розділу.

У сучасній психологічній науці до новоутворень особистості юнацького віку відносяться самоусвідомлення та Я-концепція, світогляд, самовизначення, ідентичність, життєвий шлях особистості, навчально-трудова провідна діяльність, повернення до довірливих стосунків із значимими іншими та розвиток інтимного спілкування. Всі вони є основою для подальшого функціонування особи юнацького віку як дорослої, сформованої особистості та її самореалізації. Ми пропонуємо також віднести автономізацію особистості до новоутворень юнацького віку, як результат одного з завдань соціалізації, що полягає у формуванні здатності особистості усвідомити неповторність та цінність своєї особистості, розвивати її та нести відповідальність за себе, зберігати сталість поведінки і стосунків, відповідно до уявлень про себе, своєї самооцінки. Сутністю новоутворення стає індивідуальний профіль автономізації особистості, що складається співвідношення інтенсивності автономій, як елементів її системи: ціннісної, емоційної, поведінкової та психологічної. Дане новоутворення збігається за змістом з результатом стадії індивідуалізації у концепції соціалізації Петровського, та є однією з умов успішного проходження наступної стадії інтеграції. У перспективі передбачається дослідження впливу сім'ї як фактора соціалізації, та особливостей її сприйняття юнаками на становлення особистісного профілю автономізації особистості.

У цьому віці особистість набуває такого ступеня соціальної та психологічної зрілості, що є необхідним для початку свідомого самостійного життя у якості суб'єкта морального вибору.

ВИСНОВКИ

Професійне самовизначення, у взаємозв'язку всіх проявів особистості, можна представити в такому вигляді. Ситуація, що вимагає від молодій людини обирати свою майбутню професію, взаємодіє із суб'єктивними умовами вибору професії, актуалізує цілі та психологічні бар'єри на шляху до їх досягнення. Починається формування готовності особистості до вибору професії. Важливо, що, чим вищою є міра усвідомлення особистістю свого покликання, тим ефективніше відбувається формування готовності. Найбільш відповідальний момент самовизначення поєднується із ситуацією ухвалення рішення про вибір професії. Кожний із названих проявів особистості, у свою чергу, має складну структуру і взаємодіє з багатьма іншими психологічними явищами. Поняття професійного становлення особистості усвідомлюється як процес якісної зміни людини під впливом дій в соціумі, діяльності в професії та власної активності, яка спрямована на самовдосконалення.

Отже, говорячи про структуру професійного самовизначення виходячи з аналізу теоретичних положень проблеми професійного самовизначення, можна стверджувати, що це досить складне системне утворення, до якого входять взаємодоповнюючі елементи.

За опитувальником професійних схильностей респонденти з маскулінною ідентичністю найчастіше вибирали діяльності, пов'язані зі знаковою системою і технікою. Респонденти з амбівалентною ідентичністю найчастіше вибирали діяльність, пов'язану з людським фактором, тобто роботу з людьми та природою. Респонденти з фемінною гендерною ідентичністю найчастіше вибирали професії, пов'язані з роботою з людьми і природою.

У зв'язку з цим нам здається актуальним продовжувати поглиблене вивчення мотивів професійного самовизначення у ранньому юнацькому віці, в тому числі з урахуванням гендерної ідентичності, як чинника формування професійної спрямованості особистості в цей період.

У сучасній психологічній науці до новоутворень особистості юнацького віку відносяться самоусвідомлення та Я-концепція, світогляд, самовизначення, ідентичність, життєвий шлях особистості, навчально-трудова провідна діяльність, повернення до довірливих стосунків із значимими іншими та розвиток інтимного спілкування. Всі вони є основою для подальшого функціонування особи юнацького віку як дорослої, сформованої особистості та її самореалізації. Ми пропонуємо також віднести автономізацію особистості до новоутворень юнацького віку, як результат одного з завдань соціалізації, що полягає у формуванні здатності особистості усвідомити неповторність та цінність своєї особистості, розвивати її та нести відповідальність за себе, зберігати сталість поведінки і стосунків, відповідно до уявлень про себе, своєї самооцінки. Сутністю новоутворення стає індивідуальний профіль автономізації особистості, що складається співвідношення інтенсивності автономій, як елементів її системи: ціннісної, емоційної, поведінкової та психологічної. Дане новоутворення збігається за змістом з результатом стадії індивідуалізації у концепції соціалізації Петровського, та є однією з умов успішного проходження наступної стадії інтеграції. У перспективі передбачається дослідження впливу сім'ї як фактора соціалізації, та особливостей її сприйняття юнаками на становлення особистісного профілю автономізації особистості.

У цьому віці особистість набуває такого ступеня соціальної та психологічної зрілості, що є необхідним для початку свідомого самостійного життя у якості суб'єкта морального вибору.

СПИСОК ВИКОРИСАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березовська Л. Психологічні аспекти адаптації студентів до закладу вищої освіти. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 1(1). С. 20-25.
2. Берник О. Н., Козак І. К. Адаптаційні заняття для майбутніх першокласників, які не відвідують ДНЗ. *Почат. навчання та виховання: наук.-метод. журн.* 2009. № 27. С. 3-14.
3. Богач О., Кіршо С. Механізми психологічного захисту як чинник здоров'язбереження студентів. *Вісник ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. Т. 2. Вип. 152. С. 36-39.
4. Будасі С. А. Тест на самооцінку особистості. URL: <http://psycabi.net/testy/527-test-na-samoosen-ku-lichnosti-ya-realnoe-ya-idealnoe-metodikabudas-si-issledovaniya-ya-kontseptsii>
5. Вітюк Н.Р. Психологічні особливості формування комунікативних здібностей у майбутніх вчителів. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.07 / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, 2002. 20 с.
6. Вітюк Н.Р. Психологічні особливості формування комунікативних здібностей у майбутніх вчителів *Психологія і суспільство*. 2001. № 2. С. 126–133.
7. Винославська О.В., Малигіна М.П. Людські стосунки: Навчальний посібник. К.: “КВІЦ”, 2001. 83 с.
8. Волинська Л.В., Шевченко М.В., Чепелева Н.В., Уманець Л.І. Активні методи в роботі практичного психолога. Київ, 1994. 80 с.
9. Гаврилькевич В.К. Зміни механізмів психологічного захисту у студентів-психологів першого курсу у процесі навчання. *Теорія і практика сучасної психології : збірник наукових праць*. 2019. Т. 2. № 6. С. 21-26.
10. Гаврилькевич В.К. Структура механізмів психологічного захисту у студентів-психологів. *Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. праць*. 2020. Т 1. № 1. С. 161-165.

11. Гуріна О. Адаптація першокласників: Семінар для вчителів початкових класів. *Психолог. Шкільний світ*. 2008. № 15. С. 13-16.
12. Данченко Г.В. Психологічні детермінанти розвитку комунікативної компетентності менеджера освіти шкільного рівня. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, К., 2002. 18 с.
13. Дубчак О. Дитина йде до школи: радощі й турботи. *Початкова школа*. 2003. № 4. С. 52-55.
14. Зажирко М.П. Глибиннопсихологічні передумови активізації процесу спілкування (акмеологічний підхід). Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.07 / Ін-т педагогіки і психол. проф. освіти АПН України, К., 1998. 17 с.
15. Кайріс О.Д. Розвиток емпатії у професійному становленні студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Автореф. Дис. канд. психолог. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2002. 19 с.
16. Калинич І. Психологія ділового спілкування. Ужгород: Мистецька лінія, 1999. 112 с.
17. Карабін Т.В. Вплив особливостей спілкування в мережі „Internet” на процес соціалізації студентської молоді: Дис...канд. психол. наук: 19.00.05. Ів.-Франківськ, 2005. 261 с.
18. Карамушка Л.М. Психологічні основи управління в системі середньої освіти. Навч. посібник. К. ІЗМН, 1997. 180 с.
19. Карамушка Л.М. Психологія управління закладами середньої освіти: Монографія. Київ: Ніка–Центр, 2000. 332 с.
20. Карамушка Л.М., Малигіна М.П. Використання інтерактивних технік у процесі підготовки менеджерів та персоналу освітніх організацій до управління: Методичні рекомендації. К. Рівне, 2003. 20 с.

21. Коваль С.Б. Психологічні чинники розвивальної комунікативної ситуації у вищих закладах освіти. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.07 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, Ів.– Франківськ, 2001. 19 с.
22. Козерук Ю. В., Євсейчик Я. О. Самооцінка як фактор становлення особистості студента. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2015. № 124. С. 163-165.
23. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально–психологічний аспект): Монографія. К.: МАУП, 2000. 286 с.
24. Колот С.О. Психологічні механізми і умови формування культури емоцій студентів вищих технічних закладів освіти. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.07 / Південноукраїнський державний педагогічний університет, Одеса, 1999. 19 с.
25. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. К.:1995. 304 с.
26. Кривчикова О. Психомоторний стан як фактор адаптації учнів початкових класів до умов навчання в школі. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2008. №2. С. 162-164.
27. Крупник Г. А. Особливості психологічного супроводу адаптації першокласників до навчального процесу. *Таврійський вісник освіти*. 2014. № 2 (46). С. 251-257.
28. Ламаш А.Л. Особистісні властивості студентів інституту фізичної культури, які утруднюють їх соціально–психологічну адаптацію. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.01 / Університет внутрішніх справ, Харків, 1997. 16 с.
29. Лемешева Т.Є. Подавільнікова І.М. Етапи соціалізації дитини: підготовка до школи та адаптація першокласників. *Таврійський вісник освіти*. 2013. N 4. С. 270-278.
30. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
31. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічних досліджень. К. : НДПІ, 1990. 240 с.

32. Максименко С.Д., Косенко Е.П. Експериментальна психологія (дидактичний тезаурус): Навчальний посібник. К.: МАУП, 2002. 128 с.

33. Мандебура Б. Трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації студентів.

URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/11190/1/19Mandeura.pdf>

34. Микитюк Г.Ю. Взаємини викладачів і студентів як чинник становлення особистості майбутнього вчителя. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, К.: 2003. 19 с.

35. Москаленко А.М. Розвиток умінь педагогічного спілкування в системі післядипломної освіти. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 13.00.04 / ЦППО АПН України. К., 2001. 22 с.

36. Нестеренко М. О., Лисенко Л. М., Коваленко М. В. Психологічні захисти та адаптація студентів-першокурсників до умов навчання у ВИШі. Теорія і практика сучасної психології. 2019. Т. 2. № 2. С. 107-112.

37. Ніколаєнко С.О., Улунова Г.Є. Психологічний аналіз ускладненого спілкування. *Актуальні проблеми психології*. Том. 1.: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Міленіум. Вип. 12. С. 103–106.

38. Олійник О. О. Самооцінка як передумова професійного становлення студентів. Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 1. С. 97-101.

39. Онуфрієва Л. А. Самооцінка як складова Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій. Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Київ, Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2013. Вип. 22. С. 396-412.

40. Опанасюк Г. Алгоритм супроводу дітей в адаптаційний період *Психолог*. 2009. Січень (№3-4). С. 12-18.

41. Орбан–Лембрик Л.Е. Психологія управління: Посібник. К.: Академвидав, 2003. 568 с.

42. Орбан–Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. К.: Академвидав, 2003. 448 с.
43. Основи психолого–управлінського консультування: Навч. посіб. / Карамушка Л.М., Коломінський Н.Л., Войтович М.В. та ін. К.: МАУП, 2002. 136 с.
44. Основи психолого–управлінського консультування: Навчальна програма / Укл. Л.М. Карамушка. К.: Міленіум, 2003. 48 с.
45. Перегончук Н. Психологічні основи проявів дезадаптації учнів початкової школи. *Наукові записки: Збірник матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів. Серія «Початкове навчання»*. Вип. 5. Частина II. Вінниця, 2007. С. 40-42.
46. Поляничко О., Мочарський А., Цимбалюк О. Гендерні особливості психологічних захистів у спортсменів туристів (на прикладі студентів МАУП). *Молода спортивна наука України* : зб. наук. праць галузі фіз. культури та спорту. Львів, 2008. Т. 1. Вип. 12. С. 255-259.
URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/2557> (дата звернення: 05.07.2019).
47. Попова Г.В. Професійна комунікативна компетентність працівника ОВС. Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.01. Х., 1997. 18 с.
48. Психологічний словник / За ред. члена-кореспондента АПН СРСР В.І. Войтка. К.: „Вища школа”, 1982. 215 с.
49. Психологія: Навчальний посібник / За наук. ред. О.В. Винославської. К.: 2005. 352 с.
50. Рєзникова О.А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2010. 23 с.
51. Розіна І.В. Андріяш Х.О. Вплив тривожності на процес адаптації учнів п'ятих класів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка*. 2010. Т II.-№ 82. С.168-171.
52. Словник української мови. Т. 1. К.: Наукова думка. 1970. С. 105.

53. Степаненко Л.В. Копінг-стратегії та психологічний захист як механізми саморегуляції особистості. *Теорія та практика сучасної психології*. 2017. № 1. С. 37-41.
54. Терещук С.В. Психологічні детермінанти комунікативного потенціалу вчителя: Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.07. К., 2001. 20 с.
55. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посіб. / За ред. Л.М. Карамушки. К.: Фірма "ІНКОС", 2005. 366 с.
56. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.
57. Тюття О. Комунікативна компетентність особистості. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство*. К.: Контекст, 2000. С. 200-209.
58. Карамушки Л.М. Управління закладами середньої освіти: психологічні аспекти: навч. посібник. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2001. 222 с.
59. Карасьова Н.І. Карамушки Л.М. Управлінське спілкування керівників закладів освіти: Програма спеціального курсу для фахового удосконалення керівників закладів середньої освіти. К.: ІЗМН, 1997. 28 с.
60. Фатурова В.М. Інтернет-середовище як фактор психологічного розвитку комунікативного потенціалу особистості: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07. К.: 2004. 209 с.
61. Федосова Г.Л. Психологічні особливості комунікативних бар'єрів студентів // *Актуальні проблеми психології*. Том 1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002, частина 3. С. 155 – 160.
62. Федосова Г.Л. Чинники комунікативних бар'єрів студентів технічних вузів. *Актуальні проблеми психології*. Том.1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002, частина 5. С.165–168.

63. Федосова Г.Л. Соціально-психологічні особливості комунікативних бар'єрів у студентів економічних вузів. *Актуальні проблеми психології*. Том.1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002, частина 6. С.117–121.

64. Федосова Г.Л. Психологічні особливості підготовки студентів до подолання комунікативних бар'єрів. *Актуальні проблеми психології*. Том.1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Міленіум, 2002, Ч. 8. С.179–182.

65. Федосова Г.Л. Соціально-психологічні характеристики бар'єрів спілкування студентів технічних спеціальностей. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. Київ; ІВЦ" Політехніка", 2002. № 2. С. 117–126.

66. Федосова Г.Л. Комунікативні бар'єри студентів. *Актуальні проблеми психології*. Том. 1.: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Міленіум, 2005. Част. 15. С. 171–175.

67. Федосова Г.Л. Соціально-психологічні особливості комунікативних бар'єрів студентів технічних спеціальностей НТУУ „КПІ”. *Наукові праці МАУП*. К.: МАУП, 2001. Вип. 11: Суспільство у ХХІ столітті: психологічні проблеми гармонізації, гуманізації, демократизації. 2003. С.141–143.

68. Федосова Г.Л. Профілактика та подолання комунікативних бар'єрів студентської молоді. *Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: Матеріали VI Костюківських читань (28-29 січня 2003 р.)*. Т.1. К.: Міленіум, 2003. С. 274-279.

69. Федосова Г.Л. Соціально-психологічний тренінг як засіб подолання комунікативних бар'єрів в організації. *Вісник Чернігівського*

державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 31. Серія психологічні науки: Збірник наукових праць у 3-х т. Чернігів: ЧДПУ, 2005. № 31. Т. 3. С. 139-144.

70. Федосова Г.Л. Профілактика та подолання комунікативних бар'єрів у студентської молоді: Навчальна програма. К.: Міленіум, 2004. 32 с.

71. Фоміна М. Механізми психологічного захисту студентів. *Вісник Львівського університету* : Психологічні науки. 2020. Вип. 6. С. 129-133.

72. Харченко С.В. Особливості взаємозв'язків механізмів психологічного захисту та соціального інтелекту в юнацькому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. 2017. С. 218-221.

73. Цилєв В. Діагностика психологічної готовності дітей до школи. *Все про адаптацію*. 2004. №25-26. С. 14-21.

74. Особистісна підготовка практикуючого психолога : Основи практичної психології / В. Панок, Т. та ін. К.: Либідь, 1999. 536 с.

75. Чепелева Н.В., Пов'якель Н.І. Роль психологічної служби вузу у становленні особистості фахівця. *Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку* : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 1996. Т.4. С.156-159.

76. Черевко В.П. Формування комунікативної компетентності майбутнього менеджера у процесі професійної підготовки : автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.0 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, К., 2001. 20 с.

77. Чуйко Г. В., Колтунович Т. А., Лукашук І. Особистісний характер механізмів психологічного захисту.

URL: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2008/Psihologia/26152.doc.htm

78. Шебанова С.Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування : Автореф. дис... канд. психолог. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, К., 2000. 18 с.

79. Швед О. Комунікативний потенціал сучасного студента. *Психологія і суспільство*. К.: 2002. № 2. С. 93–102.
80. Шепеленко Т.Л. Формування комунікативних умінь студентів економічного університету в процесі вивчення психолого–педагогічних дисциплін : Автореф. дис. канд. психолог. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. К., 1998. 19 с.
81. Шкурко Я.І. Вплив комунікативних особливостей жінки–керівника закладу освіти на ефективність її управлінської діяльності : автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.05 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2000. 19 с.
82. Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування: Монографія. К.: Міленіум, 2004. 346 с.
83. Шулдик Г. О. Механізми психологічних захистів у студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету* : Серія «Психологічні науки». 2017. Т. 2. Вип. 2. С. 127-131.
84. Яковлєва Н.В. Психолого–педагогічні умови подолання комунікативних бар'єрів в процесі вивчення іноземної мови : Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.05 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, К., 2003. 20 с.
85. Cenin M. Podstawy teoretyczne stosownych metod treningu psychologicznego. *Acta Bratisl. Pr. Psychol.* 1990. № 22. P. 35–64.
86. Cutter, R. When opposite attracts: *Right brain* :: left brain relationships and how to make them work. New York: Dutton, 1994. 220 p.
87. Erikson, E.H. *Identity Youth and Crisis*. N.Y., 1968.
88. Fedosova H. Prevention and overcoming of communicative barriers of high school students : 28th International Congress of Psychology (China, Beijing, 8-13 August, 2004). *Abstract Book*. P. 591.
89. Kelly, Gary F. *Sexuality today. The human perspective*. New York: McGraw Hill, 1998. 698 p.
90. King, S. *Virtual communication*. N.Y., 1998.

91. Wolfe Art. Colorado : Sasquatch Books, Seattle, Washington, 2000.
241 p.